

ПРИЛОЗИ

НАСЕЉАВАЊЕ ЗЕТЕ И НЕПОСРЕДНИЈЕ ОКОЛИНЕ ПОДГОРИЦЕ И НАЧИН РЕГУЛИСАЊА ОДНОСА НА ЗЕМЉИ ИСЕЉЕНИКА-МУХАЦИРА (ПОСЛИЈЕ 1878. ГОДИНЕ)*

Исељавање муслимана и захтјеви црногорских власти

Чим је црногорска војска ушла у Подгорицу и Зету, у почетку 1879, знатан број муслимана је прешао у Скадар, из више разлога. Било је оних који су напустили Црну Гору само зато што је у тај крај дошла друга власт, чија вјера нема ничег заједничког с њиховом вјером и животом којим су живјели у доба Турака. Други су, под утицајем пропаганде, рачунали да ће само бјекством сачувати главу. Трећи су били мишљења да ће им се одузети сва имовина и да нема разлога да ту остају. Енглески конзул у Скадру био је мишљења да муслимани напуштају Црну Гору зато што би иначе морали, по приммању црногорског држављанства, да се регрутују за војску у којој не желе да служе.¹ На такво тумачење преласка муслимана у Скадар, министар иностраних дјела Станко Радоњић тражио је од војводе Илије Пламенца, у чијој је ово надлежности углавном било, нарочито прве подине по ослобођењу овога краја, да се напише проглас у коме треба

* Подаци у прилогу су из следећих архивских фондова:

Архива СР Црне Горе на Цетињу: Министарског савјета, Државног савјета, Министарства унутрашњих дјела (МУД), Министарства иностраних дјела (МИД), Министарства финансија и грађевина (протоколи капетанија, књиге дација, пописи земље), Министарства војног, Великог суда, фасц. Разни списи I, Подгоричке обласне управе, Окружног суда у Подгорици и Аустроугарског посланства на Цетињу и

Архивског одјељења Музеја — Цетиње: Архивски фонд Николе I и Молбенице.

Преписка је углавном вођена између функционера поменутих државних органа и представника власти у Подгорици и Зети, па у напоменама није посебно навођено ко, коме и када пише ради добијања наредбе, одговора или објашњења на основу којих је требало ријешити неко питање (у вези с насељавањем или одређивањем права и дужности власника и подржника земље) које је предмет овог прилога.

О питањима из ове области писао је др Жарко Булајић у својој књизи *Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912)*, Титоград 1959. — У прилогу су искоришћени подаци из неколико фондова више (о насељавању и разним питањима односа, права и дужности власника и подржника земље, о захтјевима беземљаша, нагло повећавању површина главарске земље и др.).

¹ МИД, 1879, 104.

нагласити да ће се регрутовање муслимана за црногорску војску одложити док се сами не изјасне о томе чије поданство желе. Тамо је још требало да им се каже да не треба да напуштају Црну Гору, јер ће она о њима водити рачуна.² Командант Скадарске дивизије, Дервиш-паша, објашњавао је одлазак муслимана из Црне Горе притиском који на њих чини нова власт у Подгорици. Наиме, он у једној депеши истиче да су црногорске власти наредиле подгоричком муслиманском становништву да у року од три дана напусти Црну Гору само зато што је одбило да се покорава наређењима која није могло примити. Тражено је да се прво установи прекршај, па онда поступи према прописима Берлинског уговора.³ Тек основана турска легација на Цетињу указивала је да је Porta вољна да исплати данак на земље које су задржали Арбанаси, док ове, сређивањем односа између Турске и Црне Горе, не буду предате.⁴ Крајем октобра 1880. године војвода Машо Врбица је наредио војводи Марку Миљанову да спроведе на Цетињу донесени закључак по коме се није могло допустити иселјавање зетских муслимана.⁵ Муслимани су још напуштали Црну Гору и због тога што су се плашили да ће њихова дјеца бити приморана да иду у школу која је у Подгорици већ била отворена и да се настава за муслиманску дјецу неће ни по чему разликовати од оне коју ће слушати црногорска дјеца. У вези с овим, у Великом суду на Цетињу било је одлучено да ће муслиманску дјецу у Подгорици учити учитељ муслиман из Бара, да ће, сем вјерозакона, учити што и црногорска дјеца, да ће им се фесови оставити, да ће имати биљега без крста и да ће на барјаку подгоричком бити написано име књажево. О служењу у црногорској војсци у одлуци је било речено да муслимани неће бити ничим приморани да на својевјерче пуцају, а „што се уписивања у војску тиче и то се мора извршити што пријед, па ако се којему Подгоричанину чини да друкчије стоји у Берлинском уговору, кад се овоме испуне три године, нама не чини, но је свакоме слободно“ да диже из Црне Горе ако не жели да се подвргне оваквој наредби.⁶ У једном писму Марка Миљанова Дервиш-паши речено је да муслимани не могу, како је он мислио, остати турски поданици три године послје закључења Берлинског

² Исто 93.

³ МИД, 1880, 491. — Према чл. 30. Берлинског уговора, муслимани и други који су посједовали имања у крајевима присаједињеним Црној Гори а нијесу жељели да у њој живе задржали су права на непокретна имања с тим да их могу давати под закуп или другима да њима управљају. Та су се имања могла експроприсати само законским путем у општем интересу, уз претходно плаћање одговарајуће накнаде. Посебна турско-црногорска комисија имала је задатак да у току три године регулише сва питања у вези с отуђивањем и искоришћавањем државних имања, вјерских фондација и свим оним за шта су приватна лица била заинтересована.

⁴ Исто, 644.

⁵ Исто, V, 84.

⁶ Велики суд 1880, II, 1/12.

уговора, већ да на основу овог уговора треба да се ријеше питања државних и вакуфских имања, односно имања муслимана-мухадџира, а да се црногорска власт мора борити да се њена наређења поштују од свих становника једнако, па и подгоричких муслимана. Истакнуто је да ће црногорска власт заштитити законска права, на бази уговора, свих оних који желе да емигрирају.⁷ Муслимани су, нарочито од средине децембра те године, (1880), прелазили са свом покретном имовином на турску територију, остављајући у кућама по једног члана породице. Војвода Машо је увјеравао књаза да ни 30 породица неће остати у Зети и Подгорици. Тада је он напомињао да се муслимани „нерадо раздвајају са својим огњиштем, али кад је то за вјеру — весело иду“. Црногорске власти су биле увјерене да турске власти наговарају муслимане да емигрирају, иако нијесу могле да схвате зашто то чине. Пошто су баш тих дана стигла четири табора редовне турске војске у Тузи, са главарима Хота и Груда на челу изгледало је да је Турској било стало да путем притиска, оружјем, доведе до протеста европских сила против Црне Горе чија је власт, у ствари, само настојала да њена наређења извршавају сви становници. Разумије се, није било искључено да су поједини главари, а и други имућнији људи, хтјели да дођу до боље земље муслимана, не обзирајући се много на њихова права својине, тим прије што није било изгледа за такав оружани сукоб са Турском у коме би читав овај крај поново пао под њену власт.⁸ Крајем децембра 1880. исељено је 260 фамилија, наводећи разлоге да то чине због обавеза да се школују дјеца, служи црногорска војска, а и због позива из Турске.⁹ Сви муслимани из Голубоваца већ су били исељени, а из Горичана и других села Зете припремали су се за одлазак. Таква ситуација у Зети присиљавала је Окружни суд у Подгорици да пошаље једног свог члана са задатком да узме под надзор куће и друга непокретна добра исељеника — до бољег рјешења овог питања.¹⁰ Идуће, 1881. године, дошло је до смиривања у односима Црне Горе и Турске, па су се поједини тек исељени муслимани почели враћати на своја имања у Црној Гори. Мјесне власти су таквима тражиле доказе о испису из турског држављанства, без кога им нијесу допуштале насељење.¹¹ Марко Миљанов је јављао да муслиманима који су се вратили неће дозволити усељење у њихове куће све док не доведу све чланове својих породица.¹² Са Цетиња је саопштавано да су по Берлинском уговору муслимани слободни да располажу својим имањима, на која су се у све већем броју враћали. Уједно је требало да им се каже да су дохоци са њихових

⁷ МУД 1880, 9/21. децембра. Види: др Жарко Булајић, нав. д., 89.

⁸ МУД, 1880, 1750.

⁹ Исто, VI, 159.

¹⁰ Исто, 117.

¹¹ МУД 1881, II, 63.

¹² Исто, IV, 97.

имања за протекле године дати војсци црногорској и да зато треба да се обрате Министарству финансија ради накнаде.¹³ Поједини имућнији подгорички муслимани, насељени у Скадру, тражили су високе кирије за куће које су имали у Подгорици. Тако је, на примјер, Халил Мандић тражио да му Богић Марковић, окружни начелник у Подгорици, плаћа на име кирије 100 наполеона годишње.¹⁴ Други су се враћали у Црну Гору само ради тога да наплате дохотке са својих имања за раније године, изјављујући да ће они и убудуће из Турске водити рачуна о својим земљама, обрађивати их и управљати њима.¹⁵ Тада је први пут поменуто право муслимана да своје оранице и ливаде дају под ћесим (најам, закуп), и то коме они хоће, само да то буде црногорски држављанин.¹⁶ Акција започета у Никшићу, по замисли војводе Маша Врбице, настављена је и у Подгорици. Наиме, потискивање муслимана-трговаца отпочело је мјером о предности Црногораца при избору мјеста за подизање трговачке радње, а оним муслиманима који се раније нијесу бавили трговином није дато право грађења „бутига“.¹⁷ Муслимани су одбијали да се покоравају оваквим наредбама црногорских власти, позивајући се на то да су они турски држављани. Због овога је Министарство иностраних дјела наређивало Окружном суду у Подгорици да са свима онима који се не покоравају наредбама владе, а искоришћују своја имања, треба поступати као са Црногорцима. Сваког муслимана који је лично управљао својим имањем требало је сматрати црногорским држављанином, иначе је требало да се сели из државе.¹⁸ Они муслимани који су се досељавали до рока предвиђеног књажевом прокламацијом сматрани су као црногорски држављани.¹⁹ Књаз им је био допустио да своју војничку службу исплаћују новцем, због чега је, свакако, и дошло до враћања једног броја ових на своја имања.²⁰ Низамија (војница) муслиманског батаљона у Подгорици, за 372 војника, износила је за 1886. годину 2.778,84 фиорина; још је требало наплатити од 10 војника, петнаесторица је нијесу плаћали јер нијесу имали ништа, а десеторица су били ослобођени плаћања низамије (укупно 407 војника муслимана из Зете, Служа и 17 махала Подгорице). Други су пристајали да плаћају државне дажбине, али да оружје предају својим главарима (муслиманима) и тек онда да се врате у Црну Гору.²¹ Војне власти су и до 1889. узимале дио дохотка за које су исељеници, мухаџири, долазили на своја и-

¹³ Исто, II, 11.

¹⁴ Исто, 87.

¹⁵ Исто, 3.

¹⁶ Исто, V, 54.

¹⁷ Исто, II, 98.

¹⁸ МИД, 1882, 1096.

¹⁹ МУД 1882, V, 129.

²⁰ Исто, I, 99.

²¹ МИД 1886, I, 319.

мања, на име низамије, сматрајући да и они треба да ову плаћају као и муслимани црногорски држављани, али је Мин. иностраних дјела захтијевало да се то више не чини²² Спорове између мухацира и Црногораца расправљала је од септембра 1884. за то одређена комисија са Томашем Вукотићем на челу,²³ а тек од 1891. требало је да их рјешавају редовни црногорски судови, само што је до рјешења питања старих дугова мухацирима требало да дође путем споразума између двију влада.²⁴

Насељавање

Од ослобођења Подгорице са непосреднијом околином и Зете крајем јануара 1879. многи Црногорци су, гладни земље, доста очекивали. Рачунали су да ће, насељењем у овом равном дијелу државе, успјети да ријеше питање прехране својих породица. Видјевши како су наде многих војника изигране подјелом земље у Никшићком пољу, гдје су црногорски главари и други утицајни људи обезбиједили себи веће посједе, многи су, одмах након ослобођења Зете и Загорича, појурили да сами, донекле, ријеше питање земље и насељења. Због друкчијих климатских услова, па и маларичности Зете, нарочито ближе Језеру, било је мање могућности да се у овом новом дијелу државе понови оно што се десило у Никшићком пољу. Ни квалитет земље у Зетској равници није свугдје онакав као што је у околини Никшића. За околину Подгорице и Зету није предвиђана подјела земље на војничке дјелове, као што је то било у Никшићу и Колашину. И поред тога, не види се да је црногорска влада имала какав друкчији план за насељавање овога краја, за подјелу земље онама који су је одавно жељели. Изгледало је да је питање насељавања непосредније околине Подгорице и Зете требало рјешавати од случаја до случаја, не доносећи нове законске прописе попут оних које је црногорска влада донијела касније, приликом насељавања крајева добијених у балканском рату. Због тога је одмах и дошло до спорова између Куча и Пипера око Загорича, које је, у циљу спречавања тежих посљедица, требало да рјешава књаз.²⁵ Најчешћи су случајеви давања посебних наредби од стране министра војног мјесним властима у Подгорици да „измири по могућности земљу“ овоме или ономе „ако ће има“. Министар војни је наређивао да се Подгоричанима „земља дати не може“. Ово је, уједно, прва наредба којом је било формулисано одређено правило. У виду су се имали, свакако, муслимани који су се најчешће бавили трговином.²⁶ На основу овога видимо да је на-

²² МИД 1889, 1320.

²³ Арх. одј. Музеја Цетиње, 1884, 30. август.

²⁴ МИД 1891, 28а.

²⁵ Мин. војно 1879, 16/VI.

²⁶ Протоколи Мин. војног 1879, бр. 509. и 521; 1880, бр. 33. и 41.

длежност и у оваквом рјешавању питања прве године након рата припадала искључиво Министарству војном, односно лично министру војводи И. Пламенцу. Министар војни је и касније располагао са највише података о томе гдје и колико земље има у подгоричком округу која би се могла давати појединцима. У обзир су долазиле у првом реду земље мухаџира, којих је из овога краја био доста велики број. Поједини Братоножићи су, као и други, сами склапали уговоре на основу којих су, на примјер у Дољанима, узимали земљу да раде под наполицу, али су неке са тако добијених имања дизали главари. Због сличних случајева врло често су жалбе упућиване књазу.²⁷

Навешћемо неке карактеристичне случајеве у вези са давањем имања на обраду. Саво Врбица, у рату врло заслужан човек, био је усијао 10 рала беглучке земље и молио министра унутрашњих дјела да му се од тога не одузима трећина, јер је то заслужио у рату, али је тек касније исправљен став према њему.²⁸ Милу Мартиновићу, старјешини топова у Подгорици, Спужу и Жабљаку, требало је дати земљу која је мало прије тога била дата другима.²⁹ Богићу Марковићу, окружном капетану у Подгорици, било је дато 46 и по рала у Зети.³⁰ Тек од марта 1880. почело је дијељење мухаџирских земаља, с тим да појединцима држава плаћа уобичајену трећину прихода.³¹ Наредбама са Цетиња, углавном министра Маша Врбице, Окружни суд је појединцима дијелио земље „државне“, имајући у виду мухаџирске. Муслиманима — црногорским држављанима остављано је онолико земље колико су били у стању да обраде, а остало је давано под доходак. Површине земље, дијељене појединцима, најчешће су износиле 4—5 рала.³² Окружни капетан је повремено слао протокол о подјели земаља ради евиденције о издавању ових.³³ Разумије се, није била одједном утврђена површина земље која се могла давати на обраду појединим породицама. Број мухаџира је баш те подине растао, али се понеки од њих и враћао на своју земљу. Земља мухаџира из Зете и Љешкопоља износила је 1880. године, по једним подацима, 719 рала. Она се могла давати заинтересованим с тим да власницима дугују четвртину прихода. у Вранићима су Пипери радили земље одбеглих муслимана, по књажевој наредби, с тим да плаћају дохотке са њих као и други.³⁴ Престанком ратних операција, па и потребе држања већих војних јединица ради евентуалног сукоба с Турцима, због неријешених питања у вези с разграничењем (Улцињ, Плав и Гусиње)

²⁷ Мин. војно 1880, 8/3; Молбенице, 8. III 1880.

²⁸ МУД 1880, IV, 151.

²⁹ Мин. војно 1880, 39.

³⁰ МУД 1880, 158 (дјеловодник).

³¹ Мин. војно 1880, 96.

³² МУД 1880, IV, 83.

³³ Исто, 2170, (дјел.).

³⁴ В. суд 1880, 1304.

нагло се повећао број интересената за земљу на коју су сигурно рачунали. Притисак беземљаша био је све јачи. Због тога војв. Марко Миљанов и пише Машу Врбици: „Досађују нам сиромашни људи којима је господар обећавао земље. Ја сам се споразумио с Божићем, да је ова земља у многим раздијељена главарима и људима који имају прилично и својих земаља“. Због стварања већих посједа, у првом реду главарских, и нестајања земље за подјелу онима који је нијесу имали и који су до тада били на фронту, рачунајући с књажевим обећањем да ће сигурно добити земљу, војвода Марко Миљанов је био приморан да предложи да се онима који имају доста земље ова „одузме и дадне онима који немају својих земаља“. Од књаза је тражен одговор на овако постављено питање.³⁵ Појединци су у молбама износили и примјере о томе да главар има земље на два или три мјеста, као што је Саво Мартиновић указивао на случај Баша Токова (Божовића) који је већ имао имање у Колашину, а понеко нигдје.³⁶

Крајем 1880. мјесна власт је имала овлашћење да дијели земље око Подгорице.³⁷ Давање земље главарима и даље је остало у надлежности највиших органа црногорске власти на Цетињу. До краја октобра те године додијељено је сиромашнијима 158 рала, колико је успио да попише писар окружног капетана у околини Подгорице,³⁸ а тек почетком идуће требало је, по премјеравању напуштених земаља, да отпочне подјела ових у Зети.³⁹ Појединци су се обраћали Министарству унутрашњих дјела за земљу, напомињући да им је књаз обећао због заслуга у протеклом рату. До средине фебруара 1881. књазу су тражиле земљу 472 породице,⁴⁰ које је требало населити око Подгорице, Спужа и Никшића. Тада је земље за подјелу у Зети било само 172 рала.⁴¹ Онима којима је требало дати земљу по књажеву наређењу давата је од мухаџирских за чије се власнике мислило да се неће никад вратити.⁴² Само у подгоричкој капетанији 1881. године 237 породица радило је 275 рала мухаџирских.⁴³ На овим обиљеженим површинама населиле су се и четири фамилије са Цетиња, којима је требало, по наређењу војводе Маша, дати 10—15 рала, с тим да плаћају четвртину прихода власнику.⁴⁴ У циљу

³⁵ МУД 1880, V, 99. Види: Ж. Булајић, нав. д., 91.

³⁶ Исто, 112.

³⁷ Исто, 85.

³⁸ Исто, 137. Види: Ж. Булајић, нав. д., 92.

³⁹ Молбенице 1880, 528.

⁴⁰ МУД 1881, I, 16.

⁴¹ Исто, 62.

⁴² Исто, 24.

⁴³ Исто, II, 40.

⁴⁴ Са тада пописаних мухаџирских земаља војв. Машо је купио 4.000 ока сијена. Окружни капетан га је обавијестио, прије тога, да је сијено добро родило и да ће се послѣје плаћати знатно скупље (МУД 1881, IV, 22. и 130). Из овога се види како су се имућнији могли користити родом са мухаџирских имања. С друге стране, могло би се помислити да је сијено набављено за потребе државне економије у Горичанима.

јачања свог утицаја на поједине људе, књаз им је даривао коње, говеда и браве до којих се, одласком емиграната, могло свакако лакше доћи.⁴⁵ Ослобађањем нових површина земље, почетком 1882, у Зети су биле насељене 84 фамилије Куча и Пипера.⁴⁶ Тада почиње досељавање 30 породица из Братоножића, којима је додјеливано најчешће 4—6 рала.⁴⁷ У почетку те године мјесне власти у Подгорици давале су појединцима који су долазили без фамилија само куће у околини, а тек по довођењу својих породица додјеливали су им и земљу.⁴⁸ Због брзог насељавања напуштене земље, ове је нестајало за нове интеренте, који нијесу престајали да траже. Мјесне власти су морале, по наредби старијих, одузимати земљу муслиманима, црногорским држављанима, које су они били узели да раде по иселењу њихових власника.⁴⁹ За подјелу земље узимана је у обзир и земља у Лужници коју је требало крчити.⁵⁰ У недостатку и оваквих, појединцима се, по књажевом наређењу, давало од земље оних Зећана који су је одвише имали.⁵¹ Због тога је било дато строго наређење окружном капетану да у пописима земље за подјелу, које је повремено слао Министарству унутр. дјела, не изостави „ни мрвицу од мухаџирске земље“.⁵² Црмничанин Перо Ников Ивовић из Сеоца, који се истакао у прошлом рату, напомиње у својој молби књазу да му је за заслуге обећао 40 рала баштине.⁵³ Неки су тражили земљу у Зети зато што су имање у свом селу продали да плате вађевину и тако остали без ишта.⁵⁴ У једном писму капетана Радована Марковића војводи Машу Врбици истиче се да у Пиперима има мало земље а доста дуга, и да зато да појединцима земљу у Зети.⁵⁵ Захтјева за земљом било је много и због презадужености и гладне 1888. и 1889. године. И они који су добијали помало земље нијесу били у стању да набаве потребан алат да ову раскрче, већ су молили да се запосле на неком државном раду.⁵⁶ Исте године је издата наредба да војници саде лозе, али многи нијесу имали сопствене земље за то, како каже војвода Марко Миљанов у једном писму.⁵⁷ Због недостатка земље за дијељење новим беземљашима и настојања војводе И. Пламенца дошло је до тога да је на скупу муслимана, црногорских држављана, и православних донесена одлука да се

⁴⁵ МУД 1882, I, 56.

⁴⁶ Мин. војно 1882, 41 (дјел.).

⁴⁷ МУД 1882, V, 16; VI, 71.

⁴⁸ Исто, I, 206.

⁴⁹ Исто, II, 81.

⁵⁰ Исто, 44.

⁵¹ Исто, V, 99.

⁵² Исто, VI, 84.

⁵³ Исто, I, 89.

⁵⁴ Исто, V, 116.

⁵⁵ Исто, VI, 68.

⁵⁶ МУД 1891, I, 304.

⁵⁷ Исто, 19.

дотадашњи комун Забјело (турски *забио* — забран) да на располагање књазу. До 1879. овај комун је издаван под закуп у „корист царске мерије и закуп је трајао свакад од великог четвртка до Спасова-дне сваке године“. По истеку овога рока свако је могао ту напасати стоку, али да плати на говедо и коња по грош, а на десет оваца јагње или руно вуне.⁵⁸ По тој одлуци, дио комуна према Морачи требало је да служи за излазак на појиште, а да се од дијела према Зети да 400 рала сиромашнима, од којих 300 рала за орање а 100 за ливаду. Требало је да кап. Вуксан Грујић насели тамо 60 братоношких породица, јер према протоколима нигдје друго око Подгорице није било земље за насељавање оволиког броја беземљаша.⁵⁹ То је био посљедњи излаз за један број породица које нијесу могле наћи јемца, немајући ишта, да купе жита и спасу се од глади.⁶⁰ Изгледа да тада није дошло до насељења предвиђеног броја ових, јер је књаз наредио да се на Забјелу насели 30 најсиромашнијих породица из Куча и Братоножића, што је и учињено. Појединој фамилији дато је најчешће по 10 рала заливађене земље. Овако добијена земља није се могла продавати нити за дуг узимати као даровна. Истина, поједини су је продавали, али је она купцима одузимана а новац продаваоца морао се предати државној каси. Земља је у таквим случајевима давана другоме. Појединци су размјењивали ову земљу за ону на селима из којих су овамо дошли. То је у почетку толерисано, али су овакве размјене ускоро забрањене. Окружни органи власти су били за то да се те земље не продају, нити да се могу узимати за дугове, али да би требало дозволити промјену ових.⁶¹ Тек 1895. земље на Забјелу је требало премјерити ради наплаћивања дације.⁶² Из каснијих докумената види се да је Нико Перунов Мартиновић из Бајица имао на Забјелу 30 рала даровне земље.⁶³ Значи, неки су имали земље на Забјелу и у Загоричу, дароване, али их нијесу радили и зато је од њих тражена обавеза да ће добијене земље радити, иначе су губили право на њих и ове су остајале на располагању црногорској влади.⁶⁴ На основу посебно донесених Правила о земљама у Зети, Забјелу и Загоричу требало је да се одузму земље онима који их нијесу населили нити их сами обрађивали, већ су их давали другима под аренду, и да се врате ранијим подржницима. Од овога су изузимани они који то нијесу учинили по књажевом одобрењу или зато што су били спријечени потребом државне службе. Овакве земље сматране су даровницама и нијесу се могле продавати и мијењати прије истека 30 година од почетка

⁵⁸ Андрија Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, Београд 1926, 444—5.

⁵⁹ МУД 1883, I, 196.

⁶⁰ МУД 1884, II, 226.

⁶¹ МУД 1889, I, 296.

⁶² МУД 1895, III, 453.

⁶³ Подгоричка обласна управа 1903, 16/11.

⁶⁴ МУД 1906, 117.

држања. У случају остављања враћане су ранијим подржницима. Ни земље на Забјелу, већ дате појединцима или их је требало дати, нијесу се могле давати под аренду нити остављати необрађене. Иначе су одузимане у корист државе. Подржници су дате им земље морали населити, сем ако су становали толико близу да су их могли од својих кућа обрађивати. И земље на Забјелу требало је држати пуних 30 година без права на продају или промјену, а у случају остављања прије овог рока припадале су, као и друге даровнице, држави. Посебним разлозима требало је да се подржник оправда ако није земљу обрађивао за посљедње двије године (спријеченошћу државним послом, обећањем да ће их убудуће обрађивати, несрећом). Земље у Загоричу, на Цијевни и Омербожовићима књаз је дао у својину Кучима и Братоножићима, с тим да се тамо населе и под условом да их не смију задужити или продати прије 30 година. Земље око Мораче дао је сиромашним Пиперима под истим условима као овим првима.⁶⁵ Крајем 1905, из политичких разлога и потреба књажевог режима, очи доношења Устава, наређено је „да поменуите земље одмах пређу у потпуну влаштину удареника, о чему им се има издати увјерење“ од стране обласне управе.⁶⁶ Тада је само Нику Дубовичанину и Нику Перуновићу одузето 54 рала које уопште нијесу радили и дата десеторици безземљаша (од два до 16 рала).⁶⁷

Од 1882. па до 1893. у Зети се насељавају по неколике породице Цеклињана, Косијера, Љуботињана, Цуца, Његуша, Шестана, Бјелопавлића, Љешкопољаца, Комана и других. То је рађено углавном по наређењу књажевом. Величина дате им земље зависила је од углада и заслуга појединаца, од 5 рала до три нумера (нумер има 10 рала — Ђ. П.). У наређењу за додјелу земље појединцу било је напоменуто гдје му је треба дати, по могућности што ближе мјесту становања.⁶⁸ Са посебним дозволама могли су се населити и појединци с турске територије (из Васојевића).⁶⁹ Поједини главари су настојали да прошире своју већ добијену имовину. У жалби љешкопољског капетана Ј. Маркуша војводи Машу каже се да заслужни ратник Павле Милоњић не може да купи земљу на којој живи јер је Мијајло Нишин покуповао сву земљу муслимана у Вранићима и ван њих.⁷⁰ Исти је био захватио и „башту општинску“.⁷¹ Бригадир Мијајло Нишин купио је 40 рала земље са које поменути Милоњић није могао да добије фрут, иако је усијао 3 рала.⁷² Браћа Лукићи су

⁶⁵ МУД 1904, 1863. Види: Ж. Булајић, нав. д., 95 и 123.

⁶⁶ МУД 1905, 5453.

⁶⁷ МУД 1906, 2407. Види: Ж. Булајић, нав. д., 123.

⁶⁸ Мин. војно 1882, 982 и 990; МУД 1890, III, 823. и 933; 1891, IV, 982; 1892, IV, 789, 831. и 1000; 1893, I, 230, 235, 241. и 245.

⁶⁹ МУД 1883, I, 342.

⁷⁰ МУД 1882, II, 139.

⁷¹ МУД 1889, III, 888.

⁷² Мин. војно 1882, 406 (дјел.).

само у подгоричкој капетанији имали: 49 рала баштине, 17 и по коса ливаде и 78 мотика винограда.⁷³ Војвода Марко је у истој капетанији имао 52 рала земље, а војвода Петар 26 мотика винограда.⁷⁴ Саво Врбица је добио 20 мотика винограда у Дољанима на обраду.⁷⁵ Томаш Вукотић, предсједник комисије за рјешавање спорова око мухацирских земаља, био је присвојио од другог о-сам мотика винограда.⁷⁶ Војвода Станко је имао своје млинове и тако даље.⁷⁷ Када је нестало земље за додјелу појединим сиромашним породицама, виша власт са Цетиња је апеловала на оне који држе много мухацирске земље да од ње одвоје помало заинтересованима, напомињући, у почетку, да се њима земља силом не може одузети.⁷⁸ Неколико година касније препоручивано је да се потражиоцу може дати мало земље од оних који је више имају, не узимајући у обзир истакнутије главаре, али још увијек са напоменом „ако се то може учињет ради правила која постоје за турске земље на којој су чивчије“.⁷⁹ У прољеће исте године, због великих захтјева за земљом, нарочито због презадужености становништва, власти су предузеле мјере на основу којих су посебне комисије имале задатак да пронађу већу количину земље за дијељење сиромашним породицама. Из Жабљака су тражили да комисија дође и одузме сувишке земље појединаца. Тада су комисије, обилазећи Зету, без нарочитих упутстава од више власти, рјешавале питања на мјесту, према увиђавности, одређујући за подјелу новим потражиоцима око 1000 рала оранице и косачице, које су до тада држали чивчије.⁸⁰ Комисију је сачињавало осам чланова, већином официра, подофицира и четних и батаљонских барјактара.⁸¹ Уколико ни ових 1000 рала земље не би било довољно за подјелу свима којима је требало земљу што прије дати, онда су одвајали од комунице ради обраде с тим да право држања тога парчета земље не могу ником продати. У случају одласка некуда, земља је давана другоме.⁸² Због велике потражње, власти су биле приморане да земљу коју је мухацир дао појединцу ради обраде одузму, само ако је овај већ држао онолико земље колико му је било потребно за опстанак, што раније није чињено.⁸³ Излазило је да треба одузимати од земље онога којему је мало прије тога била дата. Ово је доводило до спорова, нарочито гдје су чињена каква побољшања земље (ђубрење, преоравање, окопавање и др.).

⁷³ МУД 1882, II, 190.

⁷⁴ Протокол дације Подгоричке капетаније за 1883.

⁷⁵ МУД 1882, II, 79.

⁷⁶ Државни савјет 1886, 1.

⁷⁷ МУД 1889, II, 419.

⁷⁸ МУД 1883, I, 247. Види: Ж. Булајић, нав. д., 92.

⁷⁹ МУД 1892, I, 163.

⁸⁰ МУД 1892, II, 324. Види: Ж. Булајић, нав. д., 93.

⁸¹ Исто, III, 737.

⁸² МУД, 1893, I, 318.

⁸³ Исто, II, 480.

По обиласку Зете и према увиду стеченом приликом прегледа невјешто вођених књига о површинама захваћене земље, броју домаћинстава на њој, просјечном посједу и броју оних који моле да им се што прије да помало земље за обраду, поједини чланови Владе су предлагали ограничавање посједа, али до досљедног спровођења неког утврђеног правила од кога нико не би био поштеђен није дошло.⁸⁴

Напоменуто је да је држава, нарочито од 1891, купила турске земље на Цијевни са циљем да насели Куче као чуваре границе, с тим да они праве куће о свом трошку. Исте године су куповане земље ради насељавања Дубраваца и Владана, с обавезом да из сваке куће увијек мора бити на стражи бар по један војник.⁸⁵ Идуће године је окружни капетан Ј. Лазовић купио нешто више од осам рала земље код кућа Омербожовића у циљу насељавања добрих војника који су били веома потребни у вријеме пограничних немира до којих је доста често долазило.⁸⁶ Земље Министарства војног, дуж границе, на територији Зетске бригаде, нијесу сматране као обичне даровнице, и зато нијесу прелазиле у потпуну својину посједника као што је то био случај са првима (по наредби од 15. децембра 1905. донесеној из политичких разлога поводом никољданских свечаности, проглашења првог црногорског устава). Ове земље и куће биле су купљене ради тога да би се насељењем сиромашних породица могла што боље, лично заинтересованошћу сваке од њих, чувати граница, и зато се није допуштало да се таква имања продају, размјењују или напуштају — без посебног одобрења Министарства војног. У Новом Селу, на Кућама Ракића, у Дубравцима, Гошићима и у Затријепчу — Цијевни биле су насељене 23 породице које су у свему држале 51 и по рало јураће земље, 40 и по коса

⁸⁴ Црногорске власти су имале задатак да у Зети, у Горичанима, ослужу државну економију. У сврху обрађивања земље, држава је имала и 12 волова (МУД 1881, II, 113). Веће површине земље биле су одређене за шљивик и расадник (МУД 1880, II, 39) који је имао и свога баштована (МУД 1882, VI, 11). Од одређених површина било је одвојено 12 најбољих рала за шљивови расадник Економског црногорског друштва, које је било добило милион кошчица за ову сврху (МУД 1882, VI, 57). Због проширивања ове економије — расадника од шесторице Цеклињана и Косијера тражено је да дижу са земље коју су били добили одмах по ослобођењу Подгорице (МУД 1882, VI, 130). Уз државну земљу војв. Машо је имао три рала посијана дјетелином, са којих је плаћао четвртину (МУД 1883, II, 430). Он је преко Сава Врбице држао још шест рала која су за државне потребе била одузета сиромасима (МУД 1883, II, 572). Мин. унутрашњих дјела имало је приходе од сијена са „правитељствених земаља“ са којих су власници, Мучићи, тражили одређени износ прихода (МУД 1887, II, 484). Из расадника су шљивове саднице бесплатно давале сељацима (МУД, 1886, IV, 632). Мање и веће површине земље вођене су на име појединаца, с тим да сваки од њих држави даје одређени годишњи приход, према оцјени рода (МУД 1889, II, 697). С друге стране, држава је са земље расадника плаћала власнику одређени доходак као и приватник (МУД 1893, II, 364).

⁸⁵ МУД 1893, IV, 1164.

⁸⁶ МУД 1894, I, 116.

ливаде и 1183 рала испаше.⁸⁷ У вези с искоришћавањем ових земаља долазило је до спорова између старих становника Зете и насељеника. Први су захтијевали да им се призна искључиво право посједа, оспоравајући то онима који су населили Црне земље 1879. и Кучком батаљону који је бесплатно чувао Ђемовско поље од 1894. до 1905. године. Досељеници су полазили са становишта да на ове земље имају право посједа сви становници Зете а не само старосједиоци у име којих је у Скупштини било и постављено ово питање.⁸⁸ У пограничним селима Матагужима и Врању однос становника муслимана и православних мијењао се врло брзо. Тако, на примјер, до ослобођења Зете у првом селу су биле три муслиманске куће а 80 православних, а 1893. 76 муслиманских а 50 православних. У Врању је до ослобођења Зете било 20 муслиманских породица и 24 православне, а 1893. муслимана 60 а православних 16. У Владнама је до 1879. године било 40 муслиманских породица и три православне, а 1893. године 60 муслиманских и једна православна. У свему, до 1879. било је у овим селима 63 муслиманских породица и 107 православних, а 1893. године 196 муслиманских и 67 православних.⁸⁹ Карактеристично је навести и неколико података о промјенама количина земље коју су посједовали муслимани и православни у околини Подгорице. На примјер, 1879. године 568 подгоричких муслимана посједовало је 7.218 рала, 1.179 коса и 582 мотике винограда, а 26 љешкопољских муслимана 259 рала и 133 косе ливаде, док је државне земље у Лужници било свега 72 косе ливаде. Од ових површина подгорички муслиман Тахир Шаркић имао је више од 212 рала земље, више од 20 коса ливаде и више од 7 мотика винограда. Бећир и Ахмет Османагићи имали су 343 рала. Величина посједа свих 568 подгоричких муслимана била је од једног до 212 рала.⁹⁰ Подгорички православци имали су исте године само 210 рала оранице, 88 коса ливаде и 151 мотику винограда. У капетанији Љешкопоља и Понара 1881. године земљу одбјеглих муслимана, 304 рала, обрађивала су 94 Црногорца, док су земље муслимана који су остали као црногорски држављани исте године износиле у свему 676 рала оранице и 130 коса ливаде.⁹¹

Ваља упоредити и величину земље коју су мухаџири и други посједовали током 1883. и 1884. године. Тада су мухаџири, 220 њихових породица имали 2.083 $\frac{2}{4}$ рала обрадиве земље (најмањи посјед износио је рало, а највећи 117 рала), 944 косе ливаде и 169 мотика винограда; муслимани — црногорски држављани, 69 породица, имали су 855 рала (посједа је било од рала до 97 рала, просјечно највише 5—7 рала), 701 и по косу ливаде и 75

⁸⁷ МУД 1906, 1624.

⁸⁸ МИД 1908, VI, 4735.

⁸⁹ МИД 1893, 1952. Види: Жарко Булајић, нав. д., 89. и 97.

⁹⁰ МУД 1879, Протокол земаља Подгорице, Спужа и Жабљака.

⁹¹ Капетанија Љешкопоља и Понара 1881.

мотика винограда; Црногорци су имали, 69 породица, 432 и по рала (од једног до 56 рала, просјечно највећи број од 3—5), 668 коса ливаде и 232 и по мотике винограда, а комунице у Црним земљама 1000 рала. У свему посједовано је 4.370 и по рала, 2.313 и по коса ливаде и 476 и по мотика винограда,⁹² док је у капетанији Мата Поповића 1883. године премјерено 8.325 и по рала и 1897 коса ливаде. Тада је у Голубовцима живјело 156 породица са посједом од 1—42 рала, у Балабанима 72 са посједом од 1—39 рала, у Гостиљу 30 са посједом од 1—32 рала, у Бериславцима 75 са посједом 1—65 рала, у Бијелом Пољу 58 са посједом од 1—28, у Курилу 43 са посједом од 1—55, у Бистрицама 37 са посједом од 1—47 рала, у Горичанима 71, у Мојановићима 70, Махали 76 са посједом од 1—75 рала, у Беглуку Мучића 37 са посједом од 1—16 рала и Подгоричана 60 породица.⁹³ Нешто касније, 114 држитеља, углавном насељеника са посједом од 1—19 рала, радило је имања 148 мухаџира и 191 Подгоричанина (муслимана — црногорских држављана), у свему 800 $\frac{1}{4}$ рала, а у општини Голубовци 153 подржника држала су имања 494 мухаџира и 196 Подгоричана, што износи у свему 1380 $\frac{1}{4}$ рала са посједом од 2—29 рала.⁹⁴ Из података су очигледне разлике у величини посједа до којих је све више долазило. Крајем 1887. године у Зети је било 77 породица а у Подгорици 91 којима је пријетила смрт од глади и које су у потрази за хљебом кретале у Србију.⁹⁵ Наводимо још неке податке о посједу досељеника настањених у Доњој Зети 1897, и то без извода броја посједа према њиховој величини: 13 Куча имало је 50 рала и 10 коса ливаде; 6 Пипера 14 рала и 6 коса; 5 Бјелопавлића 34 рала и 32 косе; 9 Цеклићана 56 рала и 6 коса; 18 Љуботићана 56 рала и 6 коса; 26 Црмничана (било насељених 53 куће) 98 рала и 78 коса; 4 Улчићанина 19 рала и 7 коса; 3 Бајице 12 рала и 4 косе; један Његуш само ко-су ливаде, један Ђеклић рало и по земље и 2 и по косе ливаде; 2 Шестанина 16 рала и 3 и по косе и један Мурић 22 косе ливаде.

Ради приказа структуре посједа у непосреднијој околини Подгорице и Зети наводимо неколико података. На примјер, структура посједа, само обрадивих површина подгоричких муслимана 1879. године била је оваква:

1—3 рала	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25
118 породица	34	24	37	27	16	16
	26—50		51—100	преко	100	
	44		22		9	

⁹² Протокол новодобијене земље у Зети 1883. и 1884.

⁹³ Протокол капетаније попа Мата Поповића 1883.

⁹⁴ МУД, Зетска капетанија, списак држитеља и власника подгоричких (муслимана који су становали у Подгорици — Ђ. П.) и мухаџирских земаља.

⁹⁵ МУД 1887, IV, 1171.

(Тахир Шаркић је имао 212 рала, Бећир-бег Османагић 185, Ахмед-бег Османагић 158).

Подгорички хришћани исте године имали су:

1—3 рала	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25
10 породица	6	3	2	1	1	1
	26—50					
	2 ⁹⁶					

Из књиге дације Подгоричке капетаније за 1882. види се да је војвода Петар имао 8000, војвода Марко Миљанов 7000, капетан Лука Ненезић 15.600 и Андрија Рогошић 14.000 коријена лоза, док су становници капетаније у свему имали- 1,081.800, а мухаџири 389.200 чокота лоза.

Структура посједа у зетској капетанији 1879. била је:

1—3 рала	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25	26—50
209 породица	56	37	23	22	23	5	13 и
	50—100, а тринаест година касније, 1892:						
	3						

1—3 рала	4—5	6—7	8—10	11—15	16—20	21—25	26—50
263 породице	118	130	146	149	84	37	46
	и преко 50 рала 2 ⁹⁷						

У љешкопољској капетанији 1904. године 229 подржника живјело је на земљама муслимана од којих су само 105 били мухаџири. У овој капетанији муслимани су имали 802 рала обрадиве земље и 56 коса ливаде, а мухаџири само 226 рала.⁹⁸ Идуће, 1905. године, у зетској, љешкопољској и спушкој капетанији муслимани су имали 5.400 рала, од којих црногорски држављани 2.800, а мухаџири 2.600 рала.⁹⁹

На крају, иако се посјед у Зети све више и брже диференцирао, из године у годину, због непогодних климатских услова ипак није долазило до формирања нових великих спахилука, како се то говорило у Црној Гори, од стране богатих и виших црногорских главара, као што је то био случај у Никшићком пољу. Казали смо да земља у Зети није дијељена „на пушке“, него је давана старосједиоцима, Зећанима и досељеницима из Цеклина, Куча, Пипера (132 куће), Братоножића (15 кућа) и љешан-

⁹⁶ Попис земаља у подгоричком округу 1879. Књига дације 74.

⁹⁸ Попис земаља мухаџирских и црногорских држављана 1904.

⁹⁹ Државни савјет 1905, 9. јул.

ске нахије (204 куће) и др. Досељеници су понекад били безобзирни према муслиманима — црногорским држављанима, приморавајући их да им продају што прије и што јефтиније имања у Зети.¹⁰⁰ Тамо земља није прво премјеравана и класифицирана па онда дијељена појединцима, него је давана према томе ко и како је долазио ради насељења. Првима је додјељивано више и боље земље, а онима који су долазили касније, међу којима је било и доста заслужних војника, који због својих дужности нијесу могли стићи раније, даване су, мање-више, нераскрчене површине за чију обраду они нијесу имали потребан инвентар и зато су били принуђени да право које им је дато продају и иду на другу страну да траже хљеб (у Србију и куд друго), тим прије што су већ раније продали све што су имали на старом огњишту.¹⁰¹

Регулисање односа између ага и чивчија

Да бисмо боље упознали односе између ага и чивчија у Зети, потребно је указати на неколике њихове карактеристике за вријеме турске власти до ослобођења, крајем јануара 1879. године. Као и остала земља у турском феудалном систему, и земља у Зети припадала је султану, чији су је намјесници, у Скадру и Подгорици, дијелили заслужнијим појединцима. Ранијим становницима било је онемогућено да земљу добију и путем куповине. Они су, не примивши ислам, остали на земљи као чивчије, кметови, ратаји. Имовинским диференцирањем између ага и бегова положај чивчија није се ни у чему мијењао. Ратаји, чивчије, могли су имати нешто стоке, али су агинску стоку морали држати под наполицу. Годишње су морали исплаћивати власнику: за сваког вола 5—6 багаша кукуруза („изора“), за коња 4—5 багаша пшенице („изврха“), за кобилу 3—4 багаша кукуруза („извлачка“), а за краву оку и по масла, док им је приплод од крава и кобила био у заједници (воловима су орали, коњима врхли пшеницу, кобилама влачили земљу). До почетка 1879. готово је сва Зета била агалук подгоричких и спушких Турака. Било је мало Зећана који су имали кућу и земљу. Ага је могао дићи чивчију, ратаја, са земље нарочито због слабе обраде земље или сумње да га поткрада. Ратај се спасавао „мобом“ добрих људи или подмићивањем турских судова, којим се онда могло доћи чак и до земље другог ратаја. Морали су се служити митом и за то да би и даље задржали земље које су радили као чивчије. Чивчије су у тако зависном положају од ага могли бити само зато што су били лишени права да уопште посједују земљу. Убирању рода присуствовали су десетчар, сакупљач царског десетка, и ага.

¹⁰⁰ А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, 402.

¹⁰¹ Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштине 1914, 437.

Прво је род дијељен на десет дјелова, од којих је један ратај био дужан да однесе у „десетчарицу“, а осталих девет дијелио је ага с ратајем. Долазило је до штета само зато што ага није стигао да присуствује убирању рода, а ратај то није могао сам учинити. Десетак је припадао једном броју подгоричких породица којима је Зета била дата у спахилук (Османагићи, Крњићи, Мандићи, Лекићи, Џаковићи, Булићи и др.). Најбогатије аге били су: Османовићи, Аџимуховићи, Крњићи, Шаркићи, Беговићи, Ђечевићи, Водопићи, Аџиаблаховићи и др.¹⁰²

Најприближнији приказ односа на земљи до ослобођења овог подручја садржи извјештај Томаша Вукотића војводи Матановићу из 1885. године. Према њему, доходи су давани увијек у натури, према квалитету земље (четвртина, трећина и половина рода). Најчешће је половина дохотка плаћана са ливада и винограда (и то ако су и земља и коријени лозе агини, а ако је земља агина а коријени чивчије — давана је трећина дохотка). Ситна жита су давана овршена, а кукуруз у класовима (дијелећи га котаром). Чивчија је доносио доходак агиној кући. Од овршине и сламе аги није давано ништа. Ага је могао у свако доба отјерати чивчију са своје земље, не наводећи никакве разлоге за то. Само је требало да му дуг врати, иначе је у свему другом зависио од агине милости. Чивчија је добијањем земље на обраду постајао „прости баштеник или ратар докле је аги угодно, дакле без икаква права“. Ага је могао продати своју земљу ономе ко му за њу највише да. Није био обавезан да је раније понуди, ради куповине, својти или чивчији. Кад су се чивчије дијелиле међу собом, дијелили су, по агиној дозволи, и његову земљу, иначе је овај могао да је само једноме од њих да на обраду. Ријетко је кад ага давао неки комад земље (од бостана или брањевине) чивчији, с тим да му овај даје одсјеком (одједном, према погодби) одређену количину жита или износ новца.^{102а}

Земљу су и даље обрађивали углавном сви они који су на њој имали подржничко право до 1879. године. Правило је било да се другима може дати само од земље која је напуштена, чији су власници прешли на турску територију, а никако од оне коју су и раније обрађивали Црногорци,¹⁰³ али су и овакве земље, на примјер кучки главари, појединцима одузимали и давали их другима. Такође је било забрањено да муслимани залажу своје земље Зећанима.¹⁰⁴ Смаил Цуцовић из Подгорице имао је у Зети 100 рала и, због тога што му је било забрањено да даје земљу у

¹⁰² А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, 398—400.

^{102а} Извјештај Томаша Вукотића војводи Матановићу о обичајним правилима на основу којих су регулисани односи између ага и чивчија у подгоричком округу прије ослобођења, *Богишићев архив у Цавтату*, кутија XVI, бр. 31. Види: Ж. Булајић, *нав. д.*, 87—88.

¹⁰³ Мин. војске 1879, 11/10.

¹⁰⁴ Мин. војске 1880, I, 29.

залог или је прода, био је приморан да тражи милост од војводе Пламенца, јер није имао жита да се прехрани.¹⁰⁵ Пошто је углавном сва земља до тада исељених мухаџира била подијељена ради обраде Црногорцима у току лjeta и почетком јесени 1880, државне власти су биле нарочито заинтересоване да се сваки појединац који је добио земљу ради обраде писмено обавезе да ће је добро обрађивати и да ће држави редовно плаћати на име аренде четвртину прихода са ње.¹⁰⁶ Иако су појединци присвојили знатније површине обрадиве земље, које уопште није било за многе сиромашне људе који су због извршавања војничких обавеза са закашњењем долазили да је траже, црногорске власти на Цетињу нијесу позитивно одговориле на питање војводе Марка Миљанова, да ли да се одузима од земље богатих и даје сиромашњима, већ је рјешавање оваквих питања остављено у надлежност Окружном суду у Подгорици, јер је „расправљање око земаља административна радња а не пулитичка“.¹⁰⁷ Тако је Окружни суд и давао на обраду и располагао земљама, ливадама и виноградима мухаџирским, иако је, у ствари, до интервенције са Цетиња долазило кад год је требало, из разних разлога, појединцима излазити у сусрет и дати им потребну количину земље, мимо Окружног суда и окружног капетана који су по прописима имали да о томе воде бригу.¹⁰⁸ На многе понуде муслимана да продају своје земље, одговарано је стварањем друштва ради солидарног одбијања куповина, под изговором да нема новаца, ствари са надом да ће се на неки начин измијенити право муслимана-посједника и да ће њихове земље потпуно припасти Црногорцима и без икаквих накнада. Оваквом организацијом руководио је војвода Машо Врбица, на исти начин као и у Никшићу. Чланови друштва су полагали и заклетву, а окружни капетан му је био на челу.¹⁰⁹ Друштво је имало своја правила („Тајно настављење и правила“) по којима су се књажевске власти имале управљати у односу према исељеницима и њиховим правима. По правилу документ за пресељење на турску територију није се смио дати ниједном муслиману прије него докаже капетану гдје се налази његова непокретна имовина и да је ову уредно предао под аренду црногорском држављанину, уз судску потврду о томе. Даље, требало је настојати да се онај који се исељава обавезе пред судом да неће никад и ни у ком случају дићи са својих непокретности онога коме их пред судом преда прије исељења. Овакав документ требало је да потпишу исељеник и свједоци, од којих је један морао бити хоџа. Доходак који је припадао исељеницима никад није смио бити већи (пред судом) од једне четвртине. Требало је да сви органи власти настоје да се на тајан

¹⁰⁵ Исто, 30/4.

¹⁰⁶ МУД 1880, V, 25. Види: Ж. Булајић, нав. д., 91.

¹⁰⁷ Исто, 64. и 2226 (дјел.).

¹⁰⁸ Исто, 96.

¹⁰⁹ МУД, 1881, II, 38. и 110.

начин спријечи надметање Црногораца око мухацирских земаља. Уколико би то појединац учинио, одузео земље из руку другог под повољнијим условима за власника, мухацира, такав се морао сматрати као „неваљали чојак“. Иначе, власти су биле обавезне да буду правичне и непристрасне при остваривању мухацирских права на доходак чији је износ био строго одређен.¹¹⁰ Мухацирима, страним држављанима, било је забрањено свако куповање непокретности.¹¹¹ Дохоци са турских земаља, које је у почетку 1879. и 1880. примала држава, „ни у једном фруту не смију бити виши од четвртине“,¹¹² а онај који би од ње сакрио кажњаван је као лупеж и земља му је одузимања.¹¹³ Подржник земље није могао бити отјеран са ње, нарочито првих неколико година послје рата, већ је био обавезан да у случају огрјешења о право власника плати досуђену глобу.¹¹⁴ Многи мухацири нијесу били задовољни гаранцијама црногорских власти да ће им се дохоци са земаља које су имали у Зети и околини Подгорице редовно давати,* па су тражили да им се дозволи да сами обрађују своје земље или да их дају коме они хоће. Овим првим захтјевом, несумњиво, хтјели су политички да уцјењују Црну Гору чија је власт већ населила њихове земље, да створе извјестан заплет у односима Турске и Црне Горе, нарочито због одлуке црногорских власти о наплати мухацирских дугова путем продаје њихових имања. Оваквим захтјевима хтјели су да им се врате земље, да би их они давали коме желе, то јест муслиманима који су и даље остали у Црној Гори као њени држављани. Овим путем су хтјели да избјегну и продају земље ради наплате остављених дугова. Мухацири су преко својих представника, Пашовића и Муминовића, постављали овакве захтјеве по истеку пет година откад су судски била пописана њихова имања ради давања истих под аренду насељеним Црногорцима. Разумије се, црногорска влада им није допустила да сами обрађују своја имања, већ им је и даље могла гарантовати само то да ће им се земља уредно обрађивати и да ће им и убудуће бити редовно исплаћиван уобичајени доходак. За разлику од земаља присаједињених Црној Гори 1878. мухацирима је допуштено да у „новој линији“, присаједињеном дијелу источне Зете, послје разграничења 1883, могу земљу об-

¹¹⁰ Исто, V, 40.

Исто, II, 36.

¹¹² Исто, III, 32.

¹¹³ Исто, V, 58.

¹¹⁴ МУД 1883, I, 117.

* Књаз Никола је у јулу 1881. гарантовао исељеним муслиманима да ће од ранијих подржника земље добијати колико и прије исељења, а онима који нијесу имали чивчије да ће добијати од нових насељеника четвртину прихода за све вријеме одсуства из Црне Горе. Убудуће је требало да и једни и други са својих земаља добијају онолико колико се буду погодили са старим или новим насељеницима (Проглас књаза Николе објављен 13. јула 1881, Зборник судских закона II, Цетиње 1912, 96—97).

рађивати и давати само црногорским поданицима под аренду.¹¹⁵ У том дијелу им се допуштало и увођење стоке.¹¹⁶ Мухаџири нијесу хтјели поново да потпишу уговор о престанку да на њиховој земљи могу и даље остати ранији подржници, већ су једино изјавили да пристају да дотадашњи подржници могу остати на њиховој земљи још 1884. године, и то само до завршетка радова на прикупљању фрута, а потом да им се имања одмах уступе.¹¹⁷ Члан комисије за рјешавање спорова око мухацирских земаља, Дагес ефендија, заузео се био да се постигне споразум са власницима земаља, те су мухацири пристали да поново праве погодбе са подржницима њихових земаља, ратајима, и то не само у околини Подгорице већ и у Зети. Нарочито им је било криво што многи подржници, насељени послјије њиховог прелаза у турско држављанство, и даље стално не станују на њиховим земљама. Уз то, настојали су да дигну са својих имања старе подржнике. Погодбом су дали сагласност да се најпоштенијим од избраних подржника повјери посао на прикупљању прихода с имања и предавању ових власнику.¹¹⁸

Од 1885. године мухацири су настојали да им се доходак плаћа у новцу (умјесто у натури, како је до тада чињено). У овоме им је донекле ишла на руку комисија, са Томашем Вукотићем на челу, образована у циљу расправљања спорова око исељеничких земаља, а у којој је био и један турски представник.¹¹⁹ Мухацири су у овом смислу вршили организован притисак на подржнике. Због тога се у једном документу и каже да је „наступило невољно стање за ратаре урођенике и досељенике у округу зетском“. Не видећи могућности да успију у захтјеву за одузимањем земаља дотадашњим подржницима, мухацири су им наметали обавезу да им доходак исплаћују одсјеком у новцу, против чега се поменута комисија није залагала.¹²⁰ Погодбе су закључиване за једну или више година. На велике протесте подржника због плаћања дохотка, четвртине, у новцу, влада је преко свог представника, војводе Ђ. Церовића, преиначавала начин плаћања. Тада је одлучено да се доходак у новцу плаћа само са оних земаља са којих се за доба турске власти у Зети тако плаћао, а да се са свих других опет плаћа у натури. Подржници нијесу хтјели да погађају оне земље чији су власници остајали при одлуци да ће их дати у подржничтво под условом да им се доходак исплаћује у новцу. Указивано је на велику штету по народ ако би се доходак исплаћивао у новцу. Истицано је да се дохоци у новцу не би могли платити „цијелим максулом“ (родом,

¹¹⁵ МИД 1884, I, 151. Види: Ж. Булајић, нав. д., 99.

¹¹⁶ МУД 1886, III, 584.

¹¹⁷ МИД 1884, 216. Види: Ж. Булајић, нав. д., 99.

¹¹⁸ МИД 1885, I, 160. Види: Ж. Булајић, нав. д., 100.

¹¹⁹ Државни савјет 1886, 6/4.

¹²⁰ МИД 1885, I, 508. Види: Ж. Булајић, нав. д., 100.

љетином) који су нашли на тим земљама.¹²¹ Мухаџири нијесу више хтјели да закључују уговоре пред кметом и капетаном, већ само пред Окружним судом. Подржници су протестовали и против тога да кирију за куће у којима су становали плаћају у новцу.¹²² Све до 1890. године мухачирима је прећутно допуштано давање земље подржницима под условом да им ови са њих дају доходак у новцу, на што су подржници, немајући избора и пристајали, одлажући плаћање или рачунајући да ће, макар и касније, бити заштићени њихови интереси. Ове године влада је одлучила да емигранти „не могу давати под паре своје земље које имају у Црној Гори него да морају с њих примати дохотке у натури“. И поред овакве начелне одлуке књаз је појединцима дозвољавао да могу дати подржнику ливаду како хоће.¹²³ У оваквим случајевима држава је, разумије се, примила на себе обавезу да гарантује власнику земље исплату доходака у новцу. И касније је било подржника који су се држали уговора по коме су мухачиру плаћали доходак у новцу одсјеком и да је то, у неким случајевима, окружни капетан М. Џаковић, 1898. године, замијенио одлуком да подржници мухачириских земаља плаћају власницима доходак у натури, и то у износу трећине рода, што је подржнике још теже погађало него плаћање четвртине дохотка у новцу одсјеком. Одлуком Мин. унутрашњих дјела ријешено је да се доходак плаћа на начин кориснији за подржнике, тј. плаћањем четвртине одсјеком у новцу.¹²⁴ Начин плаћања доходака није ни оваквом одлуком скинут са дневног реда. Штавише, према одлуци Народне скупштине, 1908, требало је да се од ага и држитеља земаља образује комисија, која је имала задатак да одреди колико подржник земље да плаћа у новцу или натури од рала с важношћу уговора за 10 година, тако да то буде на основу правила из 1883 (чији текст не постоји) која су тада била на снази и у сагласности са шеријатом,¹²⁵ али ни тада у ствари није донесена никаква коначна одлука о овоме питању, свакако и због нових политичких момената у сусједству Црне Горе и на Балкану уопште.

Већ смо видјели да је био донесен пропис по коме су подржници били обавезни да дају власнику четвртину свих прихода са земље коју су обрађивали. До 1879. они су били дужни да дају агама негдје трећину а негдје четвртину жита и половину сијена.¹²⁶ Каснијим прописима искључивано је свако право чивчија да сами одређују колико прихода да дају са рала земље, посебно кад се радило о извршавању подржничких обавеза према

¹²¹ МИД 1886, II, 786. Види: Ж. Булајић, нав. д., 100 и 101.

¹²² Исто, 939.

¹²³ МУД 1894, III, 835. Види: Ж. Булајић, нав. д., 102.

¹²⁴ МУД 1899, 580.

¹²⁵ МИД 1908, VI, 4909.

¹²⁶ Стенографске биљешке 1906, 123.

власницима земаља — црногорским држављанима, муслиманима.¹²⁷

Најстарији документ о регулисању односа мухацира и подржника њихових земаља, чивчија, сачињен између Мустафа-паше и војводе Станка Радоњића 1883, има више тачака, од којих прва гласи: „да емигранти слободно располажу са својим добрима по својој увиђавности — и да могу бити заступљени у управљању опуномоћеним представницима било поданицима књажевским или турским“, а друга: „да емигранти могу слободно промијенити чивчије постављене на њиховим земљама од времена како су исте заузете Црном Гором. . .“ Раније чивчије имале су да плаћају доходак у истом износу као и прије ослобођења ових крајева. У уговору није ништа речено о томе гдје ће се дохоци предавати власнику, особито за чивчије који су послје 1879. дошли на њихове земље. Напоменуто је да ставови прве двије тачке овог уговора нијесу уопште примјењивани.¹²⁸ Црногорске власти су добро пазиле да се не учине каква огрјешења о права власника земље, старајући се да не долази до тога да подржници „безобразно поступају према својим агама“.¹²⁹ Власти су тражиле од старосједјелаца, ранијих подржника мухацирске земље, и нових становника, насељеника, да земљу обрађују добро, да доходак са ње плаћају уредно с тим да ага, власник, може сам или преко свог опуномоћеника присуствовати прикупљању плодова и одвајати онај дио који му припада. У противном, ага, мухацир или црногорски држављанин, могао је увијек одузети подржнику земљу и дати је другом, уреднијем.¹³⁰ Уколико подржници нијесу на вријеме плаћали дужни доходак, било је наређено органима власти да списак таквих даду жандарму који је имао да о њиховом трошку пође од једног до другог чивчије, прикупи дужни хак (доходак) и преда га власнику земље. Као правило је важило: ако подржник дио земље не узради, он ће власнику земље дати доходак и са тога необрађеног дијела, и то према процјени двојице, имајући у виду род на сусједној земљи, а тај необрађени дио има да му се одузме.¹³¹ Такође је од старина био обичај да ако неко с пристанком власника посади виноград на његовој земљи — тај је добијао право на половину, а до подјеле онај који је посадио или подржник плаћао је сопственику четврти дио дохотка.¹³² Неуредним подржницима је указивано: ако не плате доходак на вријеме, док су усјеви или плодови на мјесту гдје су и произведени, земља ће им се убудуће одузети и дати другоме.¹³³ Тако је наређивало Министарство иностраних

¹²⁷ МИД 1908, VI, 4909.

¹²⁸ МИД 1893, III, 1367. Види: Ж. Булајић, нав. д., 107.

¹²⁹ МИД 1888, II, 705.

¹³⁰ МИД 1889, II, 819. Види: Ж. Булајић, нав. д., 101.

¹³¹ МУД 1894, III, 999. Види: Ж. Булајић, нав. д., 94.

¹³² МУД 1893, I, 318.

¹³³ МИД 1893, IV, 1780. Ж. Булајић, нав. д., 94.

дјела, које је мухацирима гарантовало дохотке са њихових земаља у Црној Гори. Тим прије се није могла одузети земља уредном подржнику још из времена прије ослобођења ових крајева.¹³⁴ Било је строго забрањено „да чине аге с чивчијама какве погодбе које би ијоле мијењале редовне одношаје обичајним правом“.¹³⁵ Посебном наредбом је забрањено мухациру да сам ради имања која је имао у Црној Гори.¹³⁶ Такође је наређено, тек 1888, да се не смију уступати емигрантска имања, иначе су одузимана обојици и давана трећем на обраду.¹³⁷ Истина, у току 1892. одузета су због тога многа имања, али је и касније било доста случајева да подржници мухацирских земаља дају ове другима под доходак, с тим „да један дио плода узимају они којима су дате земље, други дио они који су радили земљу, а тек трећи и то много мањи дио дохотка остављају и дају Турцима чије су земље.“¹³⁸ Отуда су доста често поједини подржници земаља имали обавезе према двојици власника. Због тога је услиједило књажево наређење да онај коме је он дао земљу не смије ову дати у преаренду, нити промијенити, већ ако је не може радити да је остави ради додјеле ономе који ће је сам радити.¹³⁹ Још 1886. у подгоричком округу је забрањено уступање, продаја подржничког права. Препродавање или уступање подржничког права кажњавано је одузимањем земље, мада је и ово понекад толерисано до 1888.¹⁴⁰ Поједини су одступали од турских земаља у вријеме продаје истих и своја права на куповину уступали другима уз накнаду.¹⁴¹ Од почетка насељавања у Зети, послје 1880, земље дате у подржничтво препродаване су и мијењане. То су многи чинили ради концентрисања разбацаних дјелова земље које су имали, и а ради новачне накнаде, додатка, који су добијали при томе. Власти су могле знати за промјене, али не и за препродаје.¹⁴² Подржничко право на два рала земље продавано је, на примјер, једанпут за 11 фиорина једном да би овај то исто учинио другом за 17. По правилима, овоме је требало одузети и земљу и оних 17 фиорина. Незаконитом и тајном трговином ове врсте се и објашњава чињеница да је баш ових година, кад је цвјетао зеленашки капитал и кад је презадуженост сељака достигла врхунац, и врло много Зећана остало без имало земље, путем препродаје држитељског права на земљу богатима који су тако за релативно мале паре концентрисали све веће површине и тако већи број породица и са више чланова о-

¹³⁴ МУД 1894, I, 245.

¹³⁵ МИД 1889, 1695, Види: Ж. Булајић, нав. д., 101.

¹³⁶ МИД 1890, I, 402.

¹³⁷ МУД 1893, I, 276.

¹³⁸ МУД, 1899, 401.

¹³⁹ МУД 1893, I, 177.

¹⁴⁰ МУД 1888, II, 426; 1892, II, 376.

¹⁴¹ МУД 1888, 1336.

¹⁴² Исто, II, 506.

стављали без имало земље.¹⁴³ Отуда је, усљед брзог диференцирања посједа, очигледно, власт била приморана да томе стаје на пут, сматрајући забрану о препродаји држителског права основним постојећим правилом о турским земљама. С посебним интересом су органи власти и послѣје 6—7 година проналазили случајеве оваквог отуђивања подржничког права и враћали га онима којима је најприје дато. Такође су биле забрањене и промјене мухаџирских земаља, нарочито онда када су вршене уз извјесна придавања од сопствене имовине, што је већ прелазило у уступање подржничког права за новац.¹⁴⁴ Мијењањем су обје стране остајале без земље, новца или каквог другог додатка.¹⁴⁵ Дјевојке су удајом губиле подржничко право на мухаџирску земљу и ова се као и у другим случајевима додјељивала ономе који је на њу имао уобичајено право.¹⁴⁶ Постојало је наређење да ниједан мухаџир не може никоме ништа даровати од својих непокретних добара, јер је то чињено у циљу злоупотребе, па су зато све дароване земље или плаћене преко правила, скупље препродате, одузимане у корист државе.¹⁴⁷

Уколико су старим чивчијама биле из разних разлога одузете земље и дате другима, власти су биле дужне да од ових наплате хак и предаду га власницима, ако ови не познају нове подржнике своје земље.¹⁴⁸ Сваки онај који би се преселио у Турску сматран је за мухаџира и као такав је, по правилу, губио право да управља својим имањем у Црној Гори, а власт је његово имање давала коме нађе за потребно, с тим да се власнику редовно даје доходак.¹⁴⁹ Овим је уједно одговорено на питање мјесних органа власти о томе ко се сматра мухаџиром и каква су њихова права, мада је такво питање и касније постављано, штавише и до 1906.¹⁵⁰

Иако су врло често избијали спорови око мухаџирских земаља: права подржничтва, износа доходака, мјеста предавања ових власнику и др., мјесни органи нијесу увијек били начисто са тим — како у поједином конкретном случају треба поступити. Извјесни спорови су рјешавани на основу уобичајеног права, други случајеви су захтијевали да се поступи друкчије него што је требало учинити према неком већ донесеном пропису који је сматран застарјелим и мање или више штетним за старе или насељене подржнике мухаџирских земаља, као што су биле, на примјер, прве двије тачке већ цитираног уговора из 1883. године. Због посебних односа према Турској, с једне, и интереса насе-

¹⁴³ МУД 1898, 298.

¹⁴⁴ МУД 1893, I, 306.

¹⁴⁵ Исто, III, 67. Види: Ж. Булајић, нав. д., 115.

¹⁴⁶ МУД 1892, I, 150.

¹⁴⁷ МИД 1893, 369.

¹⁴⁸ Исто, IV, 1763.

¹⁴⁹ МИД 1897, 155.

¹⁵⁰ МУД 1906, 270.

љених Црногораца у Зети, с друге стране, нијесу ни стварани неки прописи на основу којих је требало, узајамно, рјешавати поједине спорове. Намеће се закључак да је требало увијек имати могућност да се и слична питања различито рјешавају, управо онако како је то одговарало духу прописа који су донесени у ову сврху као и карактеру књажевске власти уопште. Поред свега, наметало се, ипак, као нужно да се макар колико кодифицира све оно што је постојало или као обичајно право или као накнадно донесени пропис о регулисању односа између власника земље, мухаџира или муслимана — црногорских држављана и подржника њихових земаља.* Ранији прописи били су познати врло малом броју људи, донесени често у једном једином примјерку, који, понекад, одговорни органи власти нијесу могли ни да пронађу када је требало погледати у неки став на основу кога се рјешавало какво питање из области аграрних односа. Понекад се требало чак и присјећати како је извјесно правило о овој или оној обавези или праву подржника земље, чивчија, гласило. У свему, није било ни настојања да се прије 1900. кодифицирају сви прописи на основу којих је требало рјешавати поједино питање из области односа на земљи која је била власништво исељеника а на којој су живјели црногорски држављани.

Доношена правила нијесу важила за све такве земље у Црној Гори, већ само за одређено подручје, на примјер за зетски округ. Према непотпуним правилима за подручје Зете, донесеним 1. маја 1900, требало је бар донекле размрсити компликовану ситуацију у вези са подржничким правима, преарендама (ко-

* Тако се 1886. осјећала потреба допуњавања ранијих уговора с турским властима (закључених у јануару 1879. на Вирпазару, у септембру 1883. у Тузима и у децембру 1884. на Цетињу) прије свега ради рјешавања питања дугова. Споразумом закљученим на Цетињу у новембру 1886. између црногорске владе и турске легације гарантовано је сваком муслиману да може да се исели из Црне Горе кад год хоће. И исељеници и они који су жељели да то буду слободно су могли продати своја непокретна добра. Регулисање дугова између Црногораца и мухаџира повјерено је мјешовитој комисији, састављеној од по два члана и десет процјенитеља изабраних између Црногораца и исељених муслимана. Комисија је могла узимати у обзир само она потраживања која су лично пријављивали повјериоци или дужници, или пак њихови пуномоћници. Гарантован је исти поступак према свим повјериоцима, мухаџирима и Црногорцима. Прво је требало да дужници исплате дугове продајом својих непокретних добара. Основана комисија била је обавезна да наплати износе дужних доходака и преда их власницима земље. Интерес ранијих дугова, учињених за доба турске власти, требало је да се регулише према турском закону, а право потраживања интереса каснијих — тек после три године од прикључења ових крајева Црној Гори. Мухаџири су могли, према чл. 30. Берлинског уговора, слободно да дају своја непокретна добра под аренду, лично или преко пуномоћника. Однос према новим насељеницима у свему је морао бити какама према ранијим, под условом да испуњавају своје обавезе према власницима земље коју обрађују. У току једне године од закључења најновијег споразума и повјериоци и дужници били су обавезни да се лично или преко пуномоћника пријаве комисији (АЦГ — Аустроугарско посланство на Цетињу 1886, ф. 32, уговор од 9/21. нов. 1886).

јих је било доста) и другим. Посебним чланом ових правила поништавани су сви уговори које су подржници мухаџирских земаља били склопили с појединцима, с тим да ови поред уобичајеног дохотка власнику, са дијела земље која му је била дата у преаренду, дају и један дио прихода подржнику, што је нарочито отежавало положај преарендатора, чије су обавезе биле веома велике а услови живота слаби. На основу оваквог пропуста требало је да се подржнику земља одузме и дадне другоме који је само власнику земље био обавезан да даје доходак. У ствари, требало је, како и објашњење овога члана гласи, да се подржнику одузме само онај дио земље који је он давао у преаренду, а да му се остала земља не одузима, само ако је он сам обрађује, па ни онда ако је плаћао да се земља узради за његов рачун. Објашњењем се, штавише, допуштало да непунољетна дјеца, старци и болесници, који имају подржничко право, земљу могу дати другима да им је обраде, на основу уговора о томе, да за рад неспособним подржницима то буде што корисније а да власници земље не буду тим оштећени. У вези са овом могућношћу једино је требало имати у виду да не дође до протеста власника земље. Поништаван је уговор оних подржника који су продавали чивчијско, подржничко, право за дио друге земље а раније посједована земља му се одузимала и давала другоме. Одобраване су размјене дјелова земље које су држали подржници ако је до њих долазило због подесности подржника, ближе мјесту становања, само ако се томе нијесу противили власници ових земаља, иначе су такви уговори поништавани. Подржницима земаља чији су власници били црногорски држављани, муслимани, није се допуштало да међусобно, путем уговора, мијењају земље уз неки додатак у новцу, па ни кад се власници земље не би томе противили, јер је сиромашнији на тај начин могао лако остати без и оно мало земље на којој је живио. Слични уговори о мијењању мухаџирских земаља, чак и без придавања у новцу, поништавани су ако их надлежна власт није претходно одобрила. Уколико подржник из оправданих разлога није могао да обради дио земље, сам или да плати, могао га је, по уговору, дати другоме да га обради, али само са љубавезом да овај власнику са тога дијела земље плати доходак и држави дацију а подржнику да не даје ништа, с тим да тај дио касније врати подржнику, наравно — уколико се овоме не би противио власник земље, иначе је уговор о оваквом уступању поништаван и подржник је морао сву земљу уредно да држи. Правилима су одобравани уговори по којима су подржници земље извршавали обавезе према власницима умјесто одједном, како је уобичајено даван доходак, из више пута, па било то у максулу (роду) или у новцу. Ово је нарочито важило за земље око вароши, Подгорице, гдје је највише сађен дуван. Иначе је подржник био дужан да плаћа доходак власнику земље у натури „према обичају мјеста гдје земља постоји“. Подржник је био обавезан да плаћа власни-

ку доходак и са необрађеног дијела земље, само ако је то власник затражио. С обавезом да ће убудуће и тај дио земље уредно држати, обрађивати га, подржнику је он и даље остављан. Могао је подржник да да који дио земље другоме да га ради под наполицу или како друкчије, али само у случају ако је имао уговор са власником по коме је дужан да му плаћа доходак одсјеком у новцу. Давање дијела земље другоме ради обраде под наполицу или друкчије било је омогућено само до истека уговора одсјеком у новцу. Правила су обавезивала подржнике да „турску земљу уредно раде“, као сопствену, и да власницима уредно предају дохотке према обичајима мјеста, а гдје постоје посебни уговори, да га плаћају одсјеком. Ранији преступи подржника, давање земље на рад другима под недозвољеним условима, опраштани су само ако је подржник у вријеме доношења правила уредно држао земљу и редовно плаћао са ње доходак власнику.¹⁵¹

Потребно је још указати на неке карактеристике односа ага и чивчија на основу усмено сачуваних уобичајених права о њима. Чивчијама затеченим на земљи у вријеме ослобођења ових крајева било је признато право сталног подржништва земаља које су обрађивали. Од ових се у томе нијесу разликовали ни нови подржници које је у Зети населила црногорска власт. Такође није било разлике у правима располагања приходима са земље мухацира и црногорских држављана, изузев давања права сиромашнијим власницима земаља да овима слободно располажу, и то касније, 1914, свакако из тренутних политичких потреба, о чему је већ било ријечи. Власник земље није се мијешао чивчији у то шта ће он и гдје посијати. Чивчије су плаћале агама доходак само од главних плодова (жито, сијено, грожђе). Власник није имао право да тражи доходак од ма каквог поврћа, сламе, прољећне и зимске траве. Подржник је дио земље могао засадити разним поврћем и без агиног допуштења, с тим што је доходак са тога дијела плаћао у житу, онолико колико би требало дати да је тамо посијано жито. Чивчија је имао право, без обавезе да икога за то пита, да разоре ливаду или заливади њиву. Он није плаћао кирију на кућу у којој је становао на агиним имању, нити доходак са вртова око куће. Није био дужан да даје власнику доходак од воћака око куће или око имања, без обзира на то када су засађене. Једино у случају кад је дио агине земље био искључиво под воћкама, не дајући никакав други приход, чивчија је давао доходак од тога: четвртину „ако је чивчијин сад или је он овај откупио“, а половину „ако је чивчија бесплатно примио туђи сад у држину“. Овакав доходак власник земље је примао на самом имању, ако је овај даван у натури. Ако се ага није одазвао на позив чивчије да присуствује процјени дохотка, што је био обавезан да учини, овај му је сам одва-

¹⁵¹ МУД, 1900, 500.

јао доходак и стављао га на страну; а ако није био у могућности да га обавијести зато што је власник био на путу или као мухацир изван државе, онда је, уколико власник није имао пуномоћника, премјеру прихода обавезно присуствовао представник општинске власти о трошку власника. Касније је чивчија у вјерењем о износу рода које је добијао у општини правдао висину дохотка који је предавао власнику. Преко надлежне власти, искључиво, ага је добијао, у крајњем случају, доходак од неуредног подржника, или је, у оправданим случајевима, одређиван други подржник агине земље.

Само преко органа власти могло се прибавити чивчијско право. Ни у овом погледу није било никакве разлике између мухацирских земаља и оних које су незаконито припадале црногорским држављанима. Присвојено чивчијско право на ма које од ових имања власти су одузимале и предавале га другоме. Новац дат за куповину чивчијског права припадао је држави као глоба, а „ако је само промијењена држина за држину, оба имања се одузимају и дају се у држину другијема“. Врло је карактеристично да чивчијско право није било везано за личност, већ за кућну заједницу, и зато се имање, било мухацира или црногорског држављанина, без разлике, могло дијелити као да је било искључиво имовина саме задруге, браће која су се подијелила између себе. Подржничко право није могао наслиједити нико ван кућне задруге која је живјела на дотичној земљи. Кад агино имање остане без подржника-чивчије (изумирањем, иселјењем, напуштањем), изузев у случају отјеривања чивчије због неизвршавања обавеза, онда се надлежним органима до одређеног рока јављао сваки онај који је желио да стекне подржничко право. Уколико су постојали једнаки други услови, број чланова породице и имовно стање, подржничко право је најчешће давано братственику ранијег подржника, по реду до шестог кољена закључно, а онда онима који су били из истог села, исте општине, исте капетаније у којој се налази имање на које се даје држитељско право. У случају изумирања задруге која је имала држитељско право на одређеној земљи, власти су га давале, код једнаких услова, удатој кћери и сестри (кћер сестру код једнаких услова искључује) ранијег чивчије, ако их има, односно њиховим мужевима. У оваквим случајевима није се искључивала подјела имања између више њих. Одбијени потражиоци имали су право жалбе до највише инстанце у држави. Све спорове око агинских имања, осим суђења о праву прече купње, рјешавали су: племенски капетан, обласни управитељ, министар унутрашњих дјела и, најзад, Државни савјет. Пошто су настојања државних органа да се извршују наредбе о регулисању односа између ага и чивчија била непрекидна, а понекад и карактеристична и по оштрим мјерама, дало би се констатовати да је при томе, и поред свих супротности између њих и измјена у структу-

ри посједа који су се све више диференцирали, ипак владао извјестан ред.¹⁵²

На молбу зетских муслимана, почетком 1902. образована је комисија која је имала задатак да контролише обрађивање имања, давање доходака са њих и све друго у смислу изнесених правила за подручје подгоричког округа. Књаз је крајем исте године наредио да се посебна пажња поклони уредном држању земље и плаћању доходака са ње. Комисија је радила до 1904. и, прегледајући ово подручје, нашла у Служу много случајева одржења о донесена правила о држању „турских земаља“.¹⁵³ Трошкове комисије, као и у другим случајевима, требало је да снесу и **окривљеници**.

И убудуће су свакодневно постављана питања у вези са споровима до којих је долазило између власника и подржника њихове земље. Имали су око тога доста посла не само управни већ и судски органи тако да је и између њих долазило до спорова о компетенцији у рјешавању појединих случајева. Непотпуност прописа, и поред изнесених правила, о овом питању, постављеном одмах након ослобођења ових крајева, као и други разлози развитка односа на тим земљама, налагали су да се донесу општа правила на основу којих је требало рјешавати све спорове из ове области. Зато је и тражено од свих подручних органа да прикупе све издате наредбе о томе,¹⁵⁴ али ни тада то

¹⁵² Саво П. Вулетић, *Аграрне прилике у Црној Гори*, Подгорица 1925, 8—14.

¹⁵³ МУД 1905, 3906. Види: Ж. Булајић, нав. д., 119.

¹⁵⁴ МУД 1905, 4802. — У циљу потпунијег и досљеднијег регулисања односа између подржника и власника земље, Министарство правде је 20. априла 1904. донијело посебну наредбу у виду правила којих се у свему требало држати. Од укупно 16 чланова, 8 их се односи на права и обавезе подржника, а остали се тичу продаје и дугова. Наводимо их у цјелини:

„Чл. 1. Право подржничтва турских земаља по коме власници (аге) нијесу могли са својих земаља дићи оне подржнике (чифчије) који су стекли право да их држе и раде и другима их на обрађивање дати, остаје у снази.

Чл. 2. Подржници (чифчије) турских земаља, дужни су уредно држати и обрађивати, као своје такве земље и власницима (агама) одређене дохотке потпуно са њих давати, без обзира да ли су их све сваке године узрадили, или не.

Чл. 3. У случајевима да подржници такве земље не држе и не раде као своје, или уредно не дају власницима (агама) **установљене дохотке**, власти ће на тужбу власника, од таквих подржника дотичне земље одузети и другима их у подржничтво дати с истим правима и дужностима које први подржници имаху.

Првјенство на подржничтво ових одузетих земаља имају они подржници (чифчије) који су познати као вриједни радници, а при том мало имају у подржничтву других земаља.

Чл. 4. Дохотци са таквих земаља збирају се према обичајима мјеста у коме се оне налазе било у новцу или плодовима земље (трећина, четвртина, и т. д.).

У случајевима гдје би се дохотци са таквих земаља збирали у дјеловима годишњих плодова земље, власници (аге) и подржници могу угово-

није било учињено. Четири године касније, из Зетскобрдске области тражено је од Министарства унутрашњих дјела да одговори на питање како да се поступи са мухаџирским земљама кад подржничка фамилија сасвим изумре, да ли да се земља уступи власнику ако је он црногорски држављанин или да је власти дадну другоме према својој увиђавности. У пракси је било да се у оваквим случајевима земља уступи власнику.¹⁵⁵ И одраније муслимани су тражили, користећи извјесне моменте у спољнополитичким односима Црне Горе, да им се сва имања дадну на слободно располагање и да могу „по вољи мијењати чивчије, како би нашли за корисније“. До тада су једино могли да ставе приговор на понекад и од неког нередовно давања доходака, али то нијесу могли учинити кад се радило о износу количине дохотка. Црногорске власти су више пута давале наређења о томе шта треба предузети прије прикупљања рода са земаља које су радили ранији и досељени Црногорци, што је имало да послужи као допуна ранијим прописима о извршавању обавеза према власницима. У Обласној управи у Подгорици били су мишљења да се муслиманима, црногорским држављанима, предаду њихове земље на слободно располагање, с тим да се донесу нова правила за њих, са законском снагом, на основу којих би се јасно одредио начин давања ових у подржничтво, предавање доходака и одговорност подржника при томе.¹⁵⁶ Из даљих докумената се ви-

рети да се такав начин доходака замијени одсјеком годишње, било у новцу било у плодовима земље.

Чл. 5. Ако власник (ага), био мухаџерим, или црногорски поданик, не би стيو или могао свој доходак, који је према обичајима мјеста одређен, примити, власт ће на молбу подржника одредити да се таквом власнику такав доходак замијени одсјеком, било у новцу, било у натури.

Чл. 6. Ако би се између власника (ага) и подржника изродио спор о врсти и начину збирања доходака, па се не могне доказима утврдити да постоји уговор о томе међу њима, власти ће такве спорове расправљати према обичајима мјеста у коме се дотичне земље налазе.

Чл. 7. Са пристанком власника (ага) могу подржници (чифчије) земље, које држе и раде, било у цјелости, било у појединим комадима, давати коме под закуп, или их ради какве удобности или користи мијењати са појединим сусједним подржницима.

Без пристанка власникова уговор о закупу или промјени таквих земаља не важи, а подржници, који би такве уговоре склопили изузевши случајеве у идућем члану, одговараће за све штетне посљедице.

Чл. 8. Изузетно од наређења чл. 7, допушта се подржницима (чифчијама) који су било због малољетства било због старости, или болести неспособни такве земље држати и радити као своје, да их с одобрењем надлежне власти могу дати под закуп, а по цијени коју са закупником уговори.

По себи се разумије да се закупни уговор у погледу врсте и количине доходака (сем случаја у чл. 5 не смије закључити на штету сопственика (ага)“ (Министарство финансија и грађевина 1907, I, к. бр. 6270 ех 1906).

¹⁵⁵ МУД 1909, 1896.

¹⁵⁶ МИД 1908, VI, 4909.

ди да ни до средине 1909. године није у овом погледу макар што измијењено. И даље су важила ранија правила, на основу којих ни мухацири ни муслимани — црногорски држављани нијесу могли својим добрима слободно располагати, јер их је држава и тада давала сиромашнијим Црногорцима на обраду, с тим да ови редовно плаћају дохотке „било у натури, било отсјеком, према погодби“. Муслимани-црногорски држављани и даље су упорно захтијевали да им се врате права која су имали прије 1878, да слободно располажу бар оним имањима која државна власт буде одузела појединим подржницима због неуредног извршавања обавеза према власницима земље на којој су живјели, или у случајевима кад би поједини подржник сам напустио земљу на којој је имао подржничко право. Чувши за расправе у Народној скупштини о потреби рјешења аграрног питања, мухацири и муслимани-црногорски држављани, користећи односе земаља на Балкану и политичку ситуацију у Црној Гори, знатно су подизали цијене својим добрима, преко дозвољене тарифе, користећи се разним шпекулацијама, све у циљу да онемогуће куповање имања од стране дугогодишњих сиромашних подржника који су на то имали прече право. У циљу праведнијег рјешавања оваквих случајева, од Министарског савјета тражено је да се образује комисија од три лица, и то од представника подржника, власника и државне власти. И тада је управа Зетско-брдске области захтијевала „да се нађе једна стална основа, према којој би се све власти, без разлике управљале, а до тада да се придржавају постојећих правила о турским земљама“. Једнаест подгоричких бегова непрекидно је захтијевало да им власти у свему изиђу у сусрет и поврате им њихова имања, очигледно на штету већине сиромашних становника који би се у овом случају морали наћи на улици. Министарски савјет је наредио нижим органима да прекину издавање потврда на куповине закључене на недозвољен начин, преко уобичајених цијена и заобилажењем ранијих подржалаца који су на куповину имали више права. Даље је наређено да чивчије из турског доба и даље остану на подржаваним земљама под условом да редовно плаћају уобичајени доходак, док је власницима свих осталих земаља, датим у подржничтво последије ослобођења Зете, продужено право да судским путем могу дизати са својих земаља све оне који не плаћају обавезни доходак или земљу не обрађују како треба а у случају продаје ове подржнику је обезбијеђено право прече купње и евентуална накнада због побољшања обрађиваног земљишта.¹⁵⁷ На позивање појединих органа власти да постоје правила која имају правну снагу за рјешавање свих спорова око мухацирских земаља (подржничтва, куповине и плаћања доходака), министар унутрашњих дјела је јудговарао да он о томе уопште ништа не зна и да би онда требало да се сви конкретни

¹⁵⁷ Министарски савјет 1909, 346.

случајеви спорова овакве врсте подвргну „под једну општу норму, према којој се рјешавају сва имовинска питања у земљи“, наводећи као образложење за ово чланове 48, 49, 53, 107. и 873. Имовинског законика, који се у ствари односе углавном на случајеве коришћења правом прече купње, док о осталом, подржничком праву и дохоцима, није речено ни ријечи.¹⁵⁸ Напомињемо да је још 1906. секретар Мин. унутрашњих дјела указивао Обласној управи у Подгорици да се до рјешења „важног аграрног питања“ у свему придржава постојећих наредаба о мухацирским земљама које, „иако су писмене а не штампане ипак имају своју законску силу“.¹⁵⁹ Из посљедњег документа који говори о овом питању уопште види се да је почетком маја 1914. министар унутрашњих дјела донио наређење да се земље могу уступати сиромашнијим власницима, муслиманима — црногорским држављанима, под условом да их ови населе и искључиво сами раде а да се свима имућнијим којима су земље биле уступљене за вријеме од маја 1914. до маја 1915. ове одузму заједно са убраним фрутом за то вријеме, тим прије што се такви власници нијесу ни досељавали на своја имања нити их сами радили, већ су их заливађена давали коме су хтјели под наполицу.¹⁶⁰

Потребно је посебно указати и на оно што је речено у Народној скупштини од почетка њеног рада о овом заиста врло важном питању аграрних односа у Зети.

У Скупштини је одмах дошла до најпунијег изражаја сва акутност питања подржничког права „ратаја“ у односу према праву власништва мухацира и муслимана — црногорских држављана. Дискусије о овом питању доказују колико су у овом представничком органу долазила до изражја схватања о брзини и начину рјешавања овог животног питања већег дијела становништва Зете и непосредније околине Подгорице, подразумејући и Служ. Карактеристичан је и начин расправљања о једном оваквом по природи изузетном питању живота људи у овом двадесет и пет година раније ослобођеном дијелу државе. Седам народних посланика најприје је окарактерисало однос ага и тзв. ратаја, чивчија, напомињући да ага не да подржнику да овај бере жито кад он хоће, да му тражи што му није тражио ни за турско доба, да га редовно сумњичи због закидања дохотка који по обавези мора да му уредно предаје. Због свега овога, подржник није ђубрио нити обрађивао земљу како је требало, „за инат цандрљивом аги или његовом субаши, којег ага најми као какву озлоглашену индивидуу, само да би свом чивчији напакости“. Указивано је да је овако несношљив однос између аге-власника и чивчије-подржника од велике штете и за мухацире и муслимане — црногорске држављане и за подржнике њихових

¹⁵⁸ МУД 1909, 6535.

¹⁵⁹ МУД 1906, 270.

¹⁶⁰ МУД 1915, 5692.

земаља. Предлагано је да црногорска влада на основу посебног споразума са Турском откупи све неоткупљене мухаџирске земље у Зети које су до тада куповали поједини имућнији подржници, макар и путем каквог аграрног зајма као што је то учињено у Србији, с тим да земља постане својина оних који је држе под условом да је отплаћују у мањим ратама које би предавали државној благајни као и редовну дацију. О томе је тадашњи министар унутрашњих дјела писао да је црногорска влада била одлучила да путем аграрног зајма и закона о обавезном откупу „свих аграрних добара и у старим и у новим крајевима Црне Горе“ сва добра мухаџира или црногорских држављана комисијски процијени и исплати власницима, с тим да чивчије држави отплаћују обрађиване земље за неколике деценије, уколико то не би одмах могле учинити.¹⁶¹ У захтјеву су посланици истакли да земље за откуп нема тако много, јер су велике количине већ откупљене. Државне финансије нијесу морале бити много оптерећене и због тога што су дугови мухаџира, за дацију и друго, били доста велики. Даље је тражено да посебна комисија, састављена од представника ага, црногорских држављана, подржника и државне власти, обиђе све овакве земље у Зети и одреди у сваком случају, према дотадашњем плаћању доходака, колико да подржник даје власнику на име годишње аренде по ралу обрадиве земље и коси ливаде у смислу правила из 1883. која су још била на снази и у сагласности са шеријатом. Напоменуто је да се аренда даје у новцу и да би уговоре о висини доходака требало склапати у трајању од 10 година. Тражено је да се комуни у Зети предаду без накнаде.¹⁶² Оправданост захтјева образлагана је и чињеницом да су поједини подржници мухаџирских земаља били принуђени од стране власти да плате мухаџиру заостали доходак па то било и за 16 година, кад се мухаџир први пут јавио послије иселјења из Црне Горе, због чега су поједини подржници остајали без игдје ичега. Уз то, посебна наредба је издата подржницима да на неколико дана прије жетве обавијесте власника да буде присутан ради одређивања дохотка, трећине или четвртине рода, од жита, према погодби (од сијена половину, а од прожђа четвртину прихода), с тим да му припреми храну и конак, што је још више погађало сиромашног подржника. Ако подржник не би на вријеме јавио власнику земље кад ће бити жетва, суд је овога узимао на одговорност и кажњавао га да плати путнину аги и издржи 15 дана у затвору. Све ове околности биле су довољно образложење да се питање аграрних односа у Зети боље ријешити и подржници изједначити у својим правима са осталим црногорским држављанима. Навођене су и појединости да је спахијска (мухаџирска и муслимана — црногорских држављана) земља у Зети некад била својина

¹⁶¹ С. Вулетић, *Аграрне прилике у Црној Гори*, 17—18.

¹⁶² Стенографске биљешке 1906, 124—5 и 391.

Зећана па им је у доба турске власти одузета силом, прекупљивана или добијана у мираз. Доказивано је да Зећанин ради на земљи својих дједова као чивчија и да је он, у ствари, на њој сувласник своје врсте. У Предлогу групе посланика посебно је истакнуто да су „ага и ратар постали на реченој земљи једна особита врста сувласника са јасно одређеним правима и дужностима једног према другоме, која су се права и дужности респектовали како од једне тако и од друге стране и онда док је данас слободни дио Зете био под Турцима“.¹⁶³ Такве односе на земљи признала је црногорска влада по ослобођењу Зете, почетком 1879, и онда се нијесу смјела ни у ком случају и ни у чему оспоравати права подржника, старосједјелаца у Зети, иако су власници земље настојали свим снагама, позивајући се на свој лојалан однос према црногорским властима, да постану искључиви власници имања са којих су примали уобичајени доходак. Вршена су упоређења положаја подржника земље у Зети и кметова у Босни, Срба, којима су аустроугарске власти оспоравале права која су ови раније имали само да би на њихово мјесто населиле Швабе и Мађаре. Све је ово чињено у циљу онемогућавања мјера на основу којих би земља подржника припала мухацирима и другим у искључиво власништво, то јест да могу слободно њом располагати према својој увиђавности. Тражена су нова правила о овим земљама, о односима ага и ратаја, јер је оспоравана законска важност оних која су постојала а нијесу била публикована. Захтијевано је да се досељеницима из Куча, Пипера, Бјелопавлића, Љешанске и Ријечке нахије дарују земље које су радили од ослобођења Зете. Критикована је одвећ велика толеранција према мухацирима и због тога што су турске власти крњиле права црногорских држављана који су имали имања на турској територији. Тражено је да се најприје купе оне мухацирске земље које су биле у подржништву појединаца који су већ имали у Зети 50—100 рала. У смислу ових захтјева требало је рјешавати аграрно питање у Зети у општем интересу и у циљу побољшања односа између Турске и Црне Горе, који су на овој граници чешће мућени споровима насталим у вези са подржавањем мухацирских земаља. Из дискусије у Скупштини види се да је питање аграрних односа у Зети посматрано у свјетлу супротности чивчија — власник, православни — муслиман, Црногорац — Турчин.¹⁶⁴ Из даљих података не види се да је уопште дошло до обећаног одговора од стране предсједника владе Томановића на питање групе посланика о рјешењу аграрног питања у Зети.¹⁶⁵ У вези са свим овим и на захтјев подгоричких бегова, предсједник Томановић је одлучио да се у Зету пошаљу два стручна човјека да са беговима процијене род те,

¹⁶³ МИД 1908, VI, 4731.

¹⁶⁴ Стенографске биљешке 1906, 950—960.

¹⁶⁵ МИД 1908, 238.

1908, године и наредe чивчијама да уредно предаду власницима уговорени дио дохотка. У циљу одговора на питања посланика, посебно на њихов предлог о начину извођења аграрне реформе у Зети, Томановић је тражио од црногорског конзула у Скадру да га извијести о томе под којим условима држи земље православно живаљ у оном дијелу Зете који је остао у турској граници и какви су тамо односи између власника (тих земаља) и њихових чивчија. Затражен је одговор и на питање да ли се права власника у том крају могу изједначити са правима ага у Босни, имајући на уживању само четврти дио дохотка.¹⁶⁶

Проглашење анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске у Народној скупштини 29. септембра 1908. године* схваћено је као повреда Берлинског уговора и у смислу гарантовања права мухамеданима на њиховим земљама у Црној Гори, док је касније, видјели смо, од маја 1914. до маја 1915, из унутрашњеполитичких разлога, допуштено да се сиромашнијим власницима земаља у Зети, муслиманима — црногорским држављанима, уступе све њихове земље на слободно располагање.¹⁶⁷

На крају, интересантно је напоменути да је доста велики број мухамедана, који су намјеравали да пређу у Турску, своје земље у Зети није хтио продати по нижој цијени, нарочито уочи балканског, па и првог свјетског рата, иако задуго није примао са њих дохотке, зато што се непрекидно надао да ће се послје једног и другог рата припојити Турској све до Мораче. Отуда су 1916, одмах по уласку аустроугарске војске у Црну Гору, многи долазили из Скадра у Зету да траже неисплаћене дохотке са својих некадашњих земаља и право да из слободне руке, уцјењујући, продаду ове подржницима. Да су аустроугарске власти дуже остале у Црној Гори, многим би пошло за руком да поново добију своје некадашње земље. Упади разних група из Албаније у току другог свјетског рата у Зету свакако су дијелом чињени и у том циљу.

Плаћање доходака

Послије ослобођења Подгорице и Зете, почетком 1879, постављало се питање: како регулисати односе између чивчија и власника земаља на којима су они још од раније живјели. Тек је требало да се отпочне са давањем доходака са тих земаља на основу одредбе Берлинског уговора. У почетку су у обзир за давање доходака долазили једино они муслимани који су остали у Подгорици и Зети, примивши, углавном, црногорско држављанство. Књаз је тада наредио да се Подгоричанима (муслиманима — црногорским држављанима) дадне половина ситне стоке и до-

¹⁶⁶ Исто, 4679.

* Датуми су наведени по ст. календару.

¹⁶⁷ Мин. савјет 1908, I, 791 и МУД 1915, 5692.

хоци са њихових земаља. Дохоци са земаља давани су „обично само од озими“ коју су власници посијали са ратајима, подржницима њиове земље, прије уласка црногорске војске у ове крајеве. Дохоци од кукуруза, грожђа и сијена нијесу им давани. Вуковчанима се кривало да власницима дају било шта на име дохотка. Онима који су се иселили са фамилијама нико није хтио да даје ништа.¹⁶⁸ На први помен о томе да ће држава плаћати доходак муслиманима, у овом случају онима у Крајини, наилазимо у септембру 1879. Управо, држава је примила на себе бригу око плаћања дохотка, умјесто појединца који су на овај начин били награђени за заслуге у протеклом рату или из каквих других разлога. Тада је и сачињен први списак о плаћању доходака власницима.¹⁶⁹ Велики суд је јављао министру војном И. Пламенцу да је сердарима наређено да дају власницима земље доходак као што то чине и други. Са прикупљањем доходака није ишло сасвим глатко. Већ идуће године долази до првих протеста турског паше због кршења уговора о плаћању доходака и рђавог поступка према муслиманском живљу.¹⁷⁰ Држава је плаћала дохотке заслужним појединцима само са оних површина које су ови сами радили. Уједно се види да је и држава примала дохотке са једног броја мухаџирских имања.¹⁷¹ У обичају је било, у почетку, да насељеник даје мухаџиру са прве класе земље трећину, а са слабије, друге и треће класе, четвртину прихода.¹⁷² Износ дохотка је био, углавном, четвртина рода, нарочито касније. Кад је држава плаћала доходак она је то чинила у новцу на основу посебних налога датих подгоричком капетану,¹⁷³ а ако је доходак плаћан у житу, за шта се не виде неки посебни разлози, онда је држава доходак плаћала од свога жита.¹⁷⁴

На основу неких података о овоме дало би се закључити да је држава исплаћивала дужни доходак за појединце с тим да јој они врате исплаћени износ, најобичније у житу.¹⁷⁵ Љешњани насељени у Дубравцима, на турској земљи, били су, прве године, по књажевом одобрењу, ослобођени плаћања дохотка.¹⁷⁶ Првих година по ослобођењу ових крајева књаз је обичавао да појединцима дарује једногодишње дохотке, тј. да држава „дароване дохотке намирује притјажатељу Турчину“.¹⁷⁷ Муслимани су понекад тражили да им подржник да трећину прихода, мимо уобичајене праксе, вјероватно правдајући то квалитетом земљиш-

¹⁶⁸ Велики суд, 1879, III, 13/3.

¹⁶⁹ Мин. војно 1879, 1835.

¹⁷⁰ МИД 1880, 730.

¹⁷¹ МИД 1881, III, 7.

¹⁷² А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, 399.

¹⁷³ МУД 1881, IV, 55.

¹⁷⁴ Исто, 56.

¹⁷⁵ Исто, 125.

¹⁷⁶ Исто, 187.

¹⁷⁷ Исто, V, 30.

та.¹⁷⁸ Постављало се питање: зашто појединци, као на примјер капетан Перо Јовићевић, не доносе власнику земље четвртину у житу, него је купују у Подгорици и предају овоме.¹⁷⁹

Црногорске власти су налазиле опуномоћенике (већиле) онима који су се враћали из Скадра у циљу наплате доходака са својих имања, уколико их они сами нијесу могли наћи, и то међу црногорским држављанима, преко којих је требало да им се плаћа четвртина.¹⁸⁰ Уколико је сам плаћао доходак, иако су му државни органи ставили на знање да ће му га држава плаћати, овај је накнадно подносио рачун држави ради исплате његове четвртине. Ако је обдареник остао дужан четвртину власнику земље, онда им је држава обично плаћала доходак у новцу из три пута годишње, и то за озима жита, кукуруз, грожђе и сијено.¹⁸¹ Дохотке у новцу држава је плаћала најчешће од новаца добијених за со.¹⁸²

Долазило је и до жалби исељеника зато што су били једноставно потјерани с имања и није им плаћан доходак, а понеки је, дошавши за доходак, био и убијен.¹⁸³

Када би дошло до плијена од стране граничних албанских племена у Зети, црногорска влада је забрањивала исплату четвртине, с тим да се ове не смију потрошити, већ да све буде спремно за предају чим то нареди. Ако би се сумњало у нечију сигурност чувања четвртине, онда су власти биле дужне да је одузму.¹⁸⁴ У оваквим случајевима четвртине се нијесу смјеле исплаћивати већилима, све док се са турским држављанима не изравна спор због њиховог преступа на црногорској територији.¹⁸⁵ Дохоци са мухаџирских земаља у Спужу предавани су Окружном суду у Подгорици.¹⁸⁶ Од 1883. године, кад је и образована комисија за измирење доходака, чињене су у Зети и Спужу олакшице при исплаћивању дугова.¹⁸⁷

Књаз је појединцима давао одобрење да дато им имање, обично око 10 рала земље, могу дати другима да га раде, с тим да мухаџирима дају дужни доходак као и остали.¹⁸⁸ Држава је исплаћивала доходак и са оних земаља које је држала за своје потребе, на примјер за расаднике.¹⁸⁹ Из фонда за дохотке плаћане су и кирије појединцима.¹⁹⁰ Држава је плаћала доходак са и-

¹⁷⁸ Исто, 57.

¹⁷⁹ Исто, 64.

¹⁸⁰ МУД 1882, III, 105.

¹⁸¹ Исто, 128 и 271.

¹⁸² Исто, IV, 77.

¹⁸³ МИД 1882, II, 43; Мин. војно 1882, 5/9.

¹⁸⁴ МУД 1882, V, 73.

¹⁸⁵ Исто, 81.

¹⁸⁶ МУД 1883, IV, 877.

¹⁸⁷ Исто, 902.

¹⁸⁸ Исто, 1075.

¹⁸⁹ МУД 1884, I, 81.

¹⁹⁰ МУД, 1886, I, 42.

мања која су добили Сеочани (Црмница) у Курилу (Зета).¹⁹¹ Државни органи су и дарованом командиру стављали на знање да буде уредан у плаћању дохотка мухацирима, иначе ће виноград припасти другоме, с тим што је он и поред тога био обавезан да плати дужни износ.¹⁹² Доходак са џамијских земаља у износу 84 ф. и 10 новчића слат је са Цетиња.¹⁹³ Држава је скоро редовно плаћала Турцима доходак који су поједини главари, капетани и други функционери власти, дуговали власницима са земаља које су им биле дате на обраду.¹⁹⁴ Дарована браћа Лукићи давали су туђу земљу под доходак, преузимајући и улогу посједника и увећавајући своје приходе.¹⁹⁵

Државни савјет је наредио да се купе мухацирске земље дате сиромасима под доходак, који им је плаћала држава.¹⁹⁶ До 1890. године све спорове око доходака рјешавао је Томаш Вукотић, владин комесар за те послове, а од тада је требало да то чине редовни судови.¹⁹⁷

Посебно питање представљају начин и мјесто измиривања доходака. Наиме, чивчије у Зети, док је ова била под турском влашћу, доносиле су дохотке власницима земље у Подгорицу. Дохођу су и даље доношени муслиманима — црногорским држављанима, док су мухацири до посљедње комисије, 1890, сами долазили на своја имања да тамо приме дохотке, а од тада је понеки од њих добијао право да му подржник доноси дохотке у Подгорицу, гдје су их власници продавали. Због овога су сви емигранти тражили да подржници имања доносе редовно дохотке кућама њихових опуномоћеника (који су били муслимани — црногорски поданици) у Подгорицу. Окружна власт ово није допуштала, зато што су подржници земаља били углавном новонасељени Црногорци који су, немајући волова ни коња, а ни новаца да плате превоз, морали дохотке носити на својим леђима. Образлагана је потреба да власници долазе на своје земље и тамо примају доходак. У уговору између Мустафа Асим-паше и министра иностраних послова Црне Горе Ст. Радоњића, из 1883, у коме се говори о правима емиграната, располагању имањима у Црној Гори и мијењању чивчија који су на њих дошли по ослобођењу Подгорице и Зете, не говори се ништа о мјесту на које му је требало предавати дохотке власнику земље.¹⁹⁸ Мало касније, у октобру 1893, турском представнику на Цетињу истакнуто је да не би било право да се хак доноси на мјесто које власник земље одреди, јер би то могло бити од велике штете за чивчију, нарочито ако би то мјесто било подаље од имања. Уједно,

¹⁹¹ МУД 1887, I, 158.

¹⁹² Исто, II, 339.

¹⁹³ МУД 188, I, 5.

¹⁹⁴ Исто, III, 910.

¹⁹⁵ Исто, II, 507.

¹⁹⁶ МУД 1889, I, 293.

¹⁹⁷ МУД 1890, II, 469.

¹⁹⁸ МИД 1893, 1367.

то би наносило штету и подржницима земаља које су црногорски држављани имали у турској граници. На крају је речено да ће власницима бити обезбијеђено уживање њихових добара изузев права на одређивање мјеста примања доходака.¹⁹⁹ У ствари, доходак је предаван на мјесту које су раније власти биле одредиле. На гумну подржника предаван је доходак у ситном житицу или је ношен кући власника-црногорског држављанина (мухаџиру је увијек предаван на самом имању). И власницима — црногорским држављанима који нијесу живјели у близини имања доходак је предаван код куће држитељеве.²⁰⁰ Из даљих докумената се да закључити да дохоци нијесу ношени на мјесто које је одговарало мухаџирима, већ су ови морали долазити на своја имања за њих. Касније је турско представништво на Цетињу тражило од црногорских власти сагласност да се дужни хакови доносе на одређено мјесто. Легација је указивала да, у противном, због укидања раније важећих правила о доношењу доходака власницима земље, може доћи до неспоразума и заостравања односа између мухаџира и чивчија. Изразила је чуђење што црногорска влада није саопштила Турској ништа о предузетим мјерама у овом смислу, тим прије што црногорски власници земље у турској граници имају та права.²⁰¹ Иако је турско представништво на Цетињу и касније тражило да се усјеви са мухаџирских имања у Зети предају власницима на уговореном мјесту, а никако онамо гдје су они убрани, Министарство иностраних дјела се позивало на постојећи уговор, у коме није стајало да се дохоци морају носити власницима онамо гдје им ови наредбе (из 1883).²⁰² У традицији је ипак сачувано да су чивчије које су држале веће површине земље носиле власницима доходак на означено мјесто.

Подржници су захтијевали да се црногорским држављанима забрани да се примају за емигрантске пуномоћнике. Уз то, од Министарства иностраних дјела тражено је да се по издавању пасоша појединим муслиманима — црногорским држављанима ови не могу, одмах по иселењу, враћати на своја имања и да, као иселењеници, користе за неко вријеме, можда и неколике године, иста права која имају црногорски држављани.²⁰³

До спорова око наплате ђумрука на дохотке често је долазило. Наиме, турске власти су узимале ђумрук и десетак (порез) од црногорских држављана приликом преношења прихода са њихових земаља које су имали у турској граници, а црногорске власти нијесу ништа наплаћивале од турских држављана при преносу рода са њихових земаља у црногорској граници. Мини-

¹⁹⁹ Исто, бр. 1399.

²⁰⁰ С. Вулетић, *Аграрне прилике у Црној Гори*, 11—12.

²⁰¹ МИД 1893, 1483.

²⁰² Исто, 1365. и 1399.

²⁰³ МИД 1890, 1153.

старство иностраних дјела наредило је да се одређује ђумрук на дохотке које су турски држављани добијали са имања у црногорској граници. Из докумената се не може видјети какви су били резултати преговора са Портом о овом питању. Такође се не види да је утврђен број таквих имања.²⁰⁴ У вези са овим је тражено да се турским држављанима не даје годишњи доходак док не плате дужну дацију.²⁰⁵ За вријеме комисије која је регулисала спорове око доходака важило је правило да се емигрантима дају дохоци са њихових земаља у натури и да не може бити погодбе по којој би се они плаћали у новцу,²⁰⁶ иако је долазило до годишњих погодби и „под максул“ (род) и „под паре“.²⁰⁷ Ово је важило за плаћање доходака од стране подржника и у Никшићу, а донекле и у долини Лима. Износ доходака није био једнак у Зети и непосредној околини Подгорице. Са свих земаља око Подгорице плаћана је трећина рода, а на зимску траву имали су право само подржници земље.²⁰⁸

Понекад је требало слати посебну комисију ради премјера фрута и одређивања доходака.²⁰⁹ Обично је комисија од два човјека одређивала дохотке према роду на земљи комшије.²¹⁰ Касније, кад су знатно ослабиле обавезе према власницима земаља, мухацирима, нарочито послје анексије Босне и Херцеговине, тражено је да се измијени начин давања доходака од винограда. Подржници мухацирских винограда у Дољанима тражили су да се власнику не даје више половина (због поскупљења рада), него трећина рода, и то по одбитку „пола трошка око кропљења, пола дације и пударине (чувања) и пола кирије за прегон грожђа из Дољана у Подгорицу“, али је било ријешено да се тек од идуће, 1910. године отпочне са рјешавањем овога питања путем споразума са власницима.²¹¹ Од 1886. важила је посебно донесена наредба да се виноград одузме свакоме ко га уредно не ради и да се дадне ономе који ће га радити како треба.²¹² Подржник земље није био дужан да живи на земљи, већ само да редовно даје дохотке. Подржници су могли живјети у Бајицама, Црмници, на Љуботињу и другим мјестима.²¹³ Ливаде су одузимане појединцима ако нијесу имали одобрење власти за то и давате су другима, па иако је тај могао бити дужан дохотке за прошлу годину.²¹⁴ Земља је одузимана подржнику који није редовно пла-

²⁰⁴ МИД 1889, II, 842, 876. и 1160.

²⁰⁵ МУД 1888, III, 1027.

²⁰⁶ МИД 1893, 244. Види: Ж. Булајић, нав. д., 101.

²⁰⁷ МУД 1891, III, 693.

²⁰⁸ МУД 1895, III, 606.

²⁰⁹ МУД, дјеловодник одлазећих аката за 1902. и 1903, 2373.

²¹⁰ МУД 1894, III, 999. Види: Ж. Булајић, нав. д., 94.

²¹¹ Државни савјет 1909, 76 и 235.

²¹² МИД 1890, 402.

²¹³ МУД 1895, IV, 803.

²¹⁴ МУД 1891, III, 693.

ћао доходак или није обрађивао земљу како треба.²¹⁵ Црногорске власти су настојале да пронађу дужнике, чивчије, и да се од њих наплати хак за власника.²¹⁶ Општећени мухаџир био је дужан да се лично или преко опуномоћеника обрати Обласној управи у Подгорици у циљу наплате хака са његових земаља, па макар то било и за десет година.²¹⁷ Наредба о наплати доходака са мухаџирских земаља дата је посљедњи пут 14. маја 1905. године. Зетско-брдска област тражила је од Министарства унутрашњих дјела да јој се за исплату мухаџирских доходака са земаља у Зети и Спужу за 1906. годину одобре 252 круне и 94 паре,²¹⁸ а за 1907. годину 343 круне и 24 паре.²¹⁹ За 1906. годину Обласна управа је исплатила на име дохотка са турских земаља 231 круну и 84 хелера,²²⁰ а 1908. платила је доходак четворице у Зети у износу од 179 круна, а за шесторицу у Спужу на име дохотка са земље и кирије кућа 122 круне и 24 паре. Тако је на име доходака са земаља у Зети и Спужу за 1908. годину исплаћено 301 круна и 24 паре, а буџетом је било предвиђено само 300 круна.²²¹

Плаћање дације

Плаћање дације на мухаџирске земље почело је одмах по ослобођењу Подгорице и Зете. Наплаћивана је од доходака које су подржници земље давали власницима. Чивчије су агине земље уписивали на своја имена, јер су на њих плаћали већи дио државне дације, размијерно дијелу прихода који су задржавали, а аге су је плаћале држави опет према величини дохотка који су примали.²²² У случају да власник не плати свој дио дације, чивчија је могао то учинити од његовог, агиног, дијела прихода.²²³ Ипак, власници су договали држави знатне количине новца, неплаћену дажбину за више година, иако су редовно примали доходак са својих имања. Држави је припадао на име дације највећи дио жита са имања у Дубравцима. Од сиромашних дација није наплаћивана за прву годину послје ослобођења.²²⁴

Министарство финансија је тражило од Министарства војног да предузме мјере да се наплати порез од подгоричких бегова који су договали за имања у Зети, нарочито због тога што је од осталих обвезника дација била прикупљена али се без бегов-

²¹⁵ МУД 1894, II, 485.

²¹⁶ МИД 1893, 1763. Види: Ж. Булајић, нав. д., 94.

²¹⁷ МУД 1904, 3789. — Зборник судских закона, 422.

²¹⁸ МУД 1907, 93.

²¹⁹ Исто, 5739.

²²⁰ МУД 1906, 3637.

²²¹ МУД 1908, 6679. Види: Ж. Булајић, нав. д., 123.

²²² МИД 1893, III, 1146.

²²³ С. Вулетић, *Аграрне прилике у Црној Гори*, 9—10.

²²⁴ МУД 1879, I, 52.

ске није могла предати државној каси.²²⁵ Са земаља које су вођене као мухаџирске а од којих су само неке биле рађене, највише у Љешкопољу, наплаћиван је порез од оних који су се могли користити таквим земљама.²²⁶ Онима који нијесу редовно плаћали дацију земља је одузимана (неким Љуботињанима) на основу наредбе министра војног.²²⁷ За године 1883—1884. требало је наплатити дацију од 223 мухаџира који су имали 2083 и по рала юбрадиве земље и 944 косе ливаде, од 69 муслимана — црногорских држављана за 855 рала и 701 косе, а од православних старосједјелаца за 432 рала и 668 коса. Тражено је од турских власти да власницима земаља у црногорској граници нареду да редовно плаћају дацију, што су ове и чиниле.²²⁸ Било је уобичајено да се дохоци предају власницима земље само у случају ако су ови редовно плаћали државну дацију.²²⁹ За године 1884—1889. дуговало је дацију 346 мухаџира из Зете, у износу од 7.102 фиорина и 27 новчића, а само за 1890. дуговали су дацију на 943 и по рала, 361 и по косу и 198 мотика винограда.²³⁰ За годину 1885. дуговали су дацију на земљу од 620 па до 1513 и по рала. До 1888. била су 264 мухаџирска домаћинства задужена порезом, а од тада, послје интервенција Министарства иностраних дјела, тај број се смањивао за 141. Посједи задужених мухаџира били су по величини од 1 до 103 рала. Смањивање мухаџирских посједа уочава се нарочито од 1885. Стари дугови, настали због неплаћања дације и др., наплаћивани су само у случајевима продаје имања.²³¹ До 1893. мухаџири су дуговали на име дације 7.918 фиорина и 42 новчића. За 1897. мухаџири из Доње Зете дуговали су дацију на 384 и по рала, 144 и по косе ливаде и 218 мотика винограда.²³² Министарство финансија није се сматрало обавезним „нудити појединце за наплату њихових доходака, а њихова немарност у томе не даје им право неплаћања државних дажбина“. Касније је ово Министарство захтијевало од Министарства иностраних дјела да настоји да се потражиоци из Турске, у вези са обавезним давањем дажбина, обраћају сами или преко пуномоћника онеме који им имање држи, а не преко турске легације.²³³

²²⁵ Мин. војно 1879, 23/Х.

²²⁶ МУД 1879, X, 106.

²²⁷ МУД 1881, II, 53 и 62.

²²⁸ МИД 1885, I, 170.

²²⁹ МИД 1887, I, 571.

²³⁰ Мин. финансија (Књига дација мухаџирских имања).

²³¹ Архивско одјељење Музеја Цетиње 1892, 29/I и МУД 1899, 373.

²³² Напомињемо да је на рало плаћано 80 новчића дације, на косу ливаде 40 и на мотику винограда 20 новчића.

²³³ МИД 1910, II, 339.

Услови продаје и куповина мухаџирских и других земаља

Са куповином земаља отпочело је, као и у другим ослобођеним крајевима, у ствари кад и са насељавањем Црногораца у Зети и околини Подгорице, иако су са Цетиња чак и после 1890. издавате наредбе да се мухаџирске земље не могу продавати нити за дуг давати, а поготово плаћати скупље него што су купљене.²³⁴ У оваквим случајевима вишак новца, преко одређене цијене, даван је државној каси, а имање је остајало купцу. За мухаџирске земље у Зети, које се за дуже времена нијесу смјеле куповати, свакако због тога што су црногорске власти рачунале да ће их и без тога добити, а и оне које су биле својина муслимана — црногорских држављана, које су се могле продавати и давати под закуп — биле су одређене цијене према њиховом квалитету (подијељене су на пет класа).²³⁵ За рало земље прве класе плаћало се 10 талира, друге седам, треће пет, четврте три, а пете класе један талир. У ствари, наредба о оваквим цијенама земље по ралу, према њеном квалитету, била је тајна. Само у непосреднијој околини Подгорице могло се добро рало земље платити више од 10 талира.²³⁶ Била је одређена и цијена кућама. Лакат проземљуше могао се платити два, а једносратне четири талира. Тако је касније регулисан однос у трговини између ага и ратаја. Нити је ага смио цијенити више, нити ратај платити више него што је прописано.²³⁷ Цијене земље биле су, у ствари, и веће, криомице, од прописаних, јер је ратај — чивчија, ако је икако могао, куповао земљу па и по већој цијени. Појединцима је књаз одобравао, изузетно, да рало земље продају и до 50 талира,²³⁸ док се, на примјер у Спужу, настојало да се Блажу Петровићу купи земља јевтиније од 20 талира по ралу.²³⁹ Ако је неки главар (на примјер, бригадир Васо Ивановић) куповао земљу по цијени већој од прописане, онда му је враћана и он је умјесто државе примао дохотке, док је онима који су се надметали са чивчијама који су земљу радили ова одузимана.²⁴⁰ И поред свих одступања, пазило се на правила о цијенама земаља у Зети све до 1909. године,²⁴¹ мада је и 1887. била унеколико слободнија продаја мухаџирских и других земаља него што је то могло бити за вријеме функционисања комисије која је рјешавала све спорове ове врсте.²⁴² Истицано је: „да нијесу та правила престрога, особито за добре земље у Зети, би турска добра прије

²³⁴ МУД 1890, I, 179. Види: Ж. Булајић, нав. д., 103.

²³⁵ МИД 1884, I, 171.

²³⁶ МУД 1890, I, 179.

²³⁷ А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, 400—401.

²³⁸ МУД 1882, III, 102.

²³⁹ МУД 1885, I, 45.

²⁴⁰ МУД 1891, I, 759.

²⁴¹ МУД 1905, 2738 и МИД 1910, V, 1633.

²⁴² МУД 1887, I, 166.

прелазила у руке хришћанске²⁴³. Као и другдје, искоришћаване су тешке прилике мухаџира, а и муслимана који су били примили црногорско држављанство. Нарочито се настојало да се мухаџирске необрађене земље што прије и што јевтиније купе.²⁴⁴ Понекад је коришћено одсуство власника који је одмах послѣ рата јевтино купио земље у Зети у циљу да се такве што прије процијене и још јевтиније купе.²⁴⁵ Земље дужних мухаџира из Подгорице и Зете требало је продати ради отплате њихових дугова држави или приватницима. Из једног списка се види да је 160 мухаџира било дужно 132.250 гроша и 29 пара.²⁴⁶ Јасно је да је на овај начин појединац могао доћи до знатних површина обрадиве земље и потребног инвентара, па је разумљиво што црногорске власти нијесу допуштале, из политичких разлога, да се процјењивање оваквих земаља врши друкчије него путем комисије. Поред комисије за намиру мухаџира, за одређивање висине доходака који су им припадали са њихових земаља, образоване су по потреби, нарочито ради куповина, и друге. Књаз је настојао да у оваквим комисијама буду заступљени и мухаџири (са једним или два члана). На овај начин требало је учинити законитијим захватање имања од стране појединаца који су били у могућности да за мале паре дођу до већих комада добре земље. То је нарочито долазило до изражаја баш код чланова комисије, за које је Томаш Вукотић једном казао Ст. Радоњићу, министру иностраних дјела: „на кога имају рђав поглед, тај права имати код њих не може“.²⁴⁷ Комисија за процјену земаља ради продаје била је против тога да она даје земљу у залогу, јер су њени чланови били увјерени да би се тиме спријечила продаја ове, до које је и држави, а нарочито појединцима, особито имућнијим, било нарочито стало, док је Министарство иностраних дјела стајало на становишту да црногорским држављанима треба допустити да између себе могу да дају земље под залогу с напоменом да пазе колико ће давати сврх земље, „јер кад дође до продаје то давање за процјену неће се узимати у обзир нити ће имати првјенства на куповицу исте више но други Црногорац.“²⁴⁸ Овакве погодбе требало је вршити са знањем суда. Мухаџири се нијесу могли овим користити, јер су морали продавати земљу за дугове. Црнопорски држављанин који је узимао мухаџирску земљу под залогу по правилу је морао остати без новаца које је за њу дао.²⁴⁹ Комисија је мухаџирску земљу продавала за дуг па иако, послѣ неколико позива, власник није долазио

²⁴³ МУД 1890, III, 630.

²⁴⁴ МУД 1882, VI, 136.

²⁴⁵ МУД 1884, I, 111.

²⁴⁶ МИД 1884, I, 153 и 163. Види: Ж. Булајић, нав. д., 102.

²⁴⁷ МИД 1884, 165. Види: Ж. Булајић, нав. д. 99.

²⁴⁸ Исто, 171.

²⁴⁹ Исто, 173.

на њу.²⁵⁰ Земља је одузимана ономе ко је купио од презадуженог дужника.²⁵¹ Касније, презадуженом исељенику давана је, према броју чланова породице, одређена количина за брашњеник, а преостало од имања, ако је био властан да га прода, дијељено је међу држитељима према износу суме која им је дугована, а остатак неисплаћеног дуга, означен у виду признаница, биљежили су као дуг који су, по могућности, касније наплаћивали.²⁵² Наглашавано је да мухаџире нико не може приморати да продају имања прије него им се дозволи продаја без икаквих ограничења.²⁵³ Најзад је постигнут споразум о начину измирења мухаџирских дугова, по коме је дужнику продавана имовина у присуству турског комесара, уколико се дужник не би одазвао позиву да дође у року од два мјесеца.²⁵⁴ Из унутрашњих и спољнополитичких разлога долазило је и до прекида продаје земаља и исплаћивања дугова, било међу црногорским држављанима или међу њима и мухаџирима.²⁵⁵ До новембра 1884, у свему, по процјени комисије, купљено је: 204 и по рала обрадиве земље, 56 $\frac{1}{4}$ коса ливаде и 170 мотика винограда од 52 власника.²⁵⁶ Од купљених мухаџирских имања и оних која су припадала муслиманима — црногорским држављанима књаз није давао никоме, нарочито ако су их муслимани обрађивали прије протеклог рата.²⁵⁷ Даровнице је измиривала комисија за рјешавање спорова око мухаџирских имања из фонда земаља које је она за државу куповала.²⁵⁸ Комисија је давала за рало и по 10 талира. Углавном је давала за четвртину мање од власникове процјене.²⁵⁹ До средине октобра те године комисија је исплатила за земље које је куповала у име државе, за оштете, куће, кирије и доходак са земаља у свему 461 фиорин и 22 новчића.²⁶⁰ До куповине земље долазило је и без посредовања комисије.²⁶¹ Баш тада се јављају шпекуланти (сензали, посредници), који купују земље за другог и плаћају их скупо.²⁶² Једино нијесу признаване продаје мухаџирских земаља становницима Матагужа у турској граници, зато што нијесу извршене пред црногорским властима и што није наплаћена државна такса која се при склапању купопродајних уговора морала платити. Земља је одузимана и онима који

²⁵⁰ Исто, 222.

²⁵¹ МИД 1866, I, 413.

²⁵² МИД 1889, 1371.

²⁵³ МИД 1885, I, 429.

²⁵⁴ Исто, 320.

²⁵⁵ МИД 1884, I, 17/4.

²⁵⁶ За 9 мотика винограда дато је 100 фиорина, за 2 рала земље 40 а за 4 косе 6 фиорина (Списак продатих земаља у Зетском округу по престими комисије 31/X 1884.

²⁵⁷ МИД 1885, I, 16.

²⁵⁸ МУД 1885, II, 46.

²⁵⁹ МИД 1885, I, 106.

²⁶⁰ Исто, 561.

²⁶¹ МИД 1886, I, 206. Види: Ж. Булајић, нав. д., 104.

²⁶² МИД 1887, I, 204.

је нијесу могли потпуно исплатити.²⁶³ Са Цетиња је јављено Ђуру Церовићу да се не мијеша у то што мухацири одузимају земље Црногорцима, већ само да обрати пажњу на савјесност рада комисије.²⁶⁴ Нијесу прављена ограничења у куповинама земље због тога што је неко већ имао доста.²⁶⁵ Касније, кад је земље за нове потражиоце било све мање, речено је да „по правилу ко има 20 рала не може као земљодјелац више купити, изузимајући ће је велика задруга од 10—15—20 душа“.²⁶⁶ Комисија је куповала земље и за појединце, угледније и заслужне људе и главаре. Тако је, на примјер, до фебруара 1888. откупила мухацирских и других земаља у Зети, Спужу и Дољанима у вриједности 8.874 фиорина, од коликог је износа за земље појединаца дала 2.648 фиорина и 54 новчића, а од ових 1.030,20 новч. само за земље купљене Ђоку, Велиши, Вуку и Јовану Лазовићима.²⁶⁷ Тек од 1889. почели су муслимани да продају своје земље у Загоричу.²⁶⁸ Немајући коме другоме продати 10 рала земље у Зети, мухацир А. Војводић се обратио књазу да је он купи, али му је књаз одговорио да он не купује земље а да дозволу за продају другоме тражи од Државног савјета.²⁶⁹ За препродаје земље по 3—4 пута вишој цијени, нарочито Црмничанима а и другима, пресуде је изрицао окружни суд.²⁷⁰ Пошто је боља земља углавном већ била захваћена куповинама и на други начин, рало је продавано и до 30 талира.²⁷¹ Касније су куповине потврђивали само капетани, без окружног суда.²⁷² Од 1891. држава почиње да купује земље у околини Подгорице. За оне које су били купили Ново Спасојев и Медо Лукачевић по књажевом налогу у дијелу насељеном Братоножићима издато је 8.164 фиорина и 64 новчића, а у дијелу Куча 7.760 фиорина и 93 новчића.²⁷³ Исти су мјесец дана касније купили 500 рала у Дубравцима по 6 и по цванцика.²⁷⁴ Након ових куповина дошло је из Министарства унутрашњих дјела наређење да се са њима прекине до исплате већ погођених имања.²⁷⁵ Од 22. марта до 7. јуна 1891. купљено је за државни рачун од 32 продавца земље (међу њима 13 Црногораца) у метеху Загорича, Цијевне и Зете 1884 3/4 и 1/32 рала за које је плаћено у свему 17.309 фиорина и 97 новчића.²⁷⁶ Тада је

²⁶³ МИД 1886, 413.

²⁶⁴ МУД 1886, II, 175.

²⁶⁵ МУД 1887, II, 349.

²⁶⁶ МУД 1890, I, 179.

²⁶⁷ МУД, Протокол издатака Комисије за откуп турских земаља и кућа у Зети, Спужу и Дољанима од 19. X 1883 — 23. II 1888.

²⁶⁸ МУД 1889, 4/I.

²⁶⁹ МУД 1890, IV, 857.

²⁷⁰ МУД 1891, 1.

²⁷¹ МУД 1891, IV, 833.

²⁷² Исто, II, 325.

²⁷³ Исто, I, 307. Види: Ж. Булајић, нав. д., 123.

²⁷⁴ Исто, II, 331. Види: Ж. Булајић, нав. д., 123.

²⁷⁵ Исто, 422.

²⁷⁶ Исто, IV, 536. (Извјештај куповине земаља и кућа за државни рачун у метеху Загорич, Цијевна и Зета).

од Османа Ракића на Цијевни држава купила 400 рала за 1.515 фиорина, од Бељ Леке 250 рала за 1.526 фиорина и 21 новчић, од Петка Гвозденовића у Загоричу 1 рало за 50 фиорина и од Ђока Лукачевића, исто у Загоричу, 45 рала за 2.525 фиорина. Држава је од појединаца куповала у Загоричу по 2, 5 и преко 20 рала по различитим цијенама, од 24 до 60 фиорина по ралу. Средином августа те године држава је исплатила за имање Шћеповића 1.200 фиорина.²⁷⁷ Купљене земље на Цијевни, према Тузима и Шипчанику биле су одређене за Куче, да се населе под условом да подигну кућу о свом трошку и да у њој непрекидно буде по један војник. На предлог Државног савјета, књаз је ријешио да земље које је држава купила 1891. у Загоричу, на Цијевни и другдје око Подгорице, ради насељења Куча, Братоножића и других остану увијек као државна својина и зато је напоменуто да „врху речених земаља не може бити никаквог другог намета осим дације и не смију се продавати, нити прећи на другога, изузев с оца на сина“. Ово је уједно служило и као „законско правило за горе поменуте земље“.²⁷⁸ У сврху заштите границе држава је купила и Дубравце.²⁷⁹ Касније је напоменуто да земље које је купило Министарство војно дуж границе не спадају у ред обичних даровница које су наредбом од 15. децембра 1905, поводом никољданских свечаности, имале да постану својина подржника. На једном дијелу границе налазила су се 23 подржника од којих је, сем седморице који су били без земље и којима је била дата само помоћ, већина имала 2—3 рала, изузимајући једнога коме је дато 17 рала.²⁸⁰ Касније је тражено да се војницима даду земље Министарства војног у својину како би били више заинтересовани за њену обраду и чување границе.²⁸¹

Књаз је појединим даровницима допуштао да продају дар. На примјер, Радовану Милетину из Лијеве Ријеке дозволио је да може продати даровани му виноград у Дољанима коме хоће, али под условом „да онај који га купи буде обавезан Турчину одговарати по истом уговору и начину како му је командир Радован одговарао“. Значи, право искоришћавања винограда могло се пренијети на другога.²⁸²

На основу правила о куповини емигрантских имања чивчије су као подржници имали право прече купње пред близиком и шефијама (сусједима). Овакво правило није се дуго одржало на снази. Државни савјет и Министарство унутрашњих дјела почели су појединцима да дозвољавају да се као близика или шефија користе правом прече купње испред подржника земље. На

²⁷⁷ МУД 1891, III, 713.

²⁷⁸ Исто, II, 539. Види: Ж. Булајић, нав. д., 123.

²⁷⁹ МУД 1893, IV, 1164.

²⁸⁰ МУД 1906, 1624.

²⁸¹ Стенографске биљешке 1908, стр. 888—9.

²⁸² МИД 1893, I, 398. Види: Ж. Булајић, нав. д., 116.

тај начин је омогућено, без сметњи, концентрисање већих површина земље у рукама појединаца. Због тога су муслимани — црногорски држављани тражили право прече купње на основу Имовинског законика. Да би се избјегло парничење између ових и подржника, тражено је да се у начелу ријеша питање да ли да се муслиманима који су примили црногорско држављанство допусти коришћење права прече купње по Имовинском законнику, као што то важи за остале Црногорце, или не, с тим да процјена земаља и подржничко право остану и даље у важности у смислу донесених правила. Што се тиче куповине мухацирских имања, требало је да остане на снази постојеће правило, то јест да право прече купње припада чивчији, подржнику.²⁸³ Ово питање било је у ствари ријешено књажевом наредбом од 12. јула 1897, на основу које су муслимани — црногорски држављани имали у свему иста права као и Црногорци. Значи, није им се могло изузетно укинути право прече купње, нити ограничити процјена имања која су хтјели да продаду. Једино је остало на снази правило на основу кога су подржници емигрантских имања имали право прече купње све док су имања уредно држали и власнику редовно плаћали доходак. Послије близике, имања муслимана — црногорских држављана најприје су могли куповати подржници, па тек онда шефије или ко други. Значи, ако је ага хтио да прода земљу, био је дужан да је најприје понуди чивчији, јер је овај имао право прече купње на њу (изузетак од чл. 48 и 49 Општег имовинског законика). Ако би чивчија одбио да купи понуђену му земљу, онда је власник могао своје право пренијети на неког другог, али је за ово чивчија морао пред властима да записнички изјави да ћеће земљу да купи. Кад је власник прода другоме, овај је куповао само агинско право и право узимања дохотка, а чивчија је и даље задржавао подржничко право које је и раније имао, без обзира на промјену власника, па и у случају да власништво пређе на другога, било наслеђем или поклоном.²⁸⁴

Почетком 1898. књаз је укинуо наредбу о ограничењу куповина земље која је важила од ослобођења Подгорице. Наиме, онима који су сами радили земљу забрањено је да могу купити више од 20 рала, а онима који је не раде — више од 40 рала. Укидањем овакве наредбе, која, у ствари, ионако није спречавала стварање већих посједа, законски је допуштена слободна куповина земље, без обзира на количину коју је појединац могао сам обрађивати. Процес раслојавања, који од ослобођења није ни престајао, убрзан је књажевом одлуком „да су сви поданици црногорски слободни куповат законито колико је коме воља“.²⁸⁵ Преласком земље у власништво другога, због дуга или обичном

²⁸³ МУД 1898, 512.

²⁸⁴ С. Вулетић, *Аграрне прилике у Црној Гори*, 14.

²⁸⁵ Зборник судских закона II, 247—248; МУД 1898, I, 887.

куповином, чивчијско право подржника није се ни у чему мијењало. Купац није могао са купљеног имања дићи подржника све докле овај сам не би одступио или нешто скривио у погледу вршења уобичајених обавеза, плаћања дохотка новом власнику. Чивчија није могао бити дигнут са земље ради тога да би је под тим условом власник могао продати другоме.

Земља се, по правилу, није могла продати скупље него што је купљена. Подржници су могли купити земљу по раније утврђеној цијени, користећи се правом прече купње, наравно — уколико се радило о мухацирским земљама. Ако подржници нијесу могли по ранијој цијени купити имање које је промијенило власника, подржничко право ипак није прелазило на другог купца.²⁸⁶ Незаконитим се сматрало куповање права над мухацирским имањима за новац. Држитељско право на једној коси ливаде у Зети процјењивано је 30 фиорина.²⁸⁷ Врло се често дешавало да подржник неће да купи земљу коју му нуди власник — мухацир. Задржавањем подржничког права на земљи власник је био у ствари онемогућен да је прода другоме.²⁸⁸

Прописом из априла 1904. године, који је одговарао пракси продаје непокретних добара, власник је могао продати земљу у цјелини и у дјеловима по уговорној цијени. Земља иселеника (мухацира) могла се продати, по његовом пристанку, ради исплате дугова учињених прије ослобођења Подгорице. Продајом земље због новијих дугова наплаћивани су и стари. Право прече купње имали су подржници који земљу раде, потом становници мјеста и, најзад, ближика према одредбама чл. 49—51 Општег имовинског законика. И најближој својти мухацира, који је по својој вољи земљу продавао или је то чињено судским путем ради наплате дугова, било је онемогућено право прече купње, без обзира на то што је остала да живи у Црној Гори. Ако нови власник земље није био њен дотадашњи подржник, он овога није могао са ње дићи, јер „нико не може на другог више права пренијети, него што га сам има“. Права нових сопственика ни у чему нијесу могла бити већа него она која су имали стари (по праву продаје и по односу према подржнику и становницима мјеста). Исто правило важило је и за куће у вароши и на селу о којима су се одржавању власници морали и даље старати.

Мухацирска земља је продавана по цијени по којој је купљена, а та је цијена могла бити подигнута само у случају ако је земља уложеним радом и новцем била унапријеђена. Изричитом књажевом дозволом (из 1896. и 1897. године), црногорски др-

²⁸⁶ МУД 1898, IV 1023. Види: Ж. Булајић, нав. д., 108 и 110.

²⁸⁷ МУД 1899, II, 255.

²⁸⁸ Разни списи, I.

жављанин је могао продати земљу по неодређеној цијени, али нови власник није могао чивчију дићи са ње.^{288а}

Ако је цијена мухаџирског имања била већа него што је подржник могао платити, онда је забрањивана продаја таквих имања чиновницима, ради тога да би их најзад купили подржници.²⁸⁹ Касније је образована мјешовита комисија у циљу утврђивања правилности продаје мухаџирских имања у зетској капетанији. Тражено је поништење продаја зато што су нека имања била дата за мале износе због дужне дације која се могла наплатити од доходака са тих земаља. Постављало се питање шта ће бити са доходима продатих имања, које су власници морали штетовати за минулу годину, ако буде одлучено да им се ова поврате. У „Гласу Црногорца“ је оглашавано да ће се земље мухаџирске продати ако власници не плате дужну дацију.²⁹⁰ Уочи балканског рата велики дио раније некупљених земаља прешао је у својину подржника по врло ниским цијенама. Министарски савјет је установио да све продаје мухаџирских земаља због задужености власника за вријеме од 1884—1903. и због прикривања од уписа за вријеме од 1905—1907. нијесу вршене по закону о јавним продајама, него по старом административном начину установљеном за продаје оваквих земаља. Истовремено су и задуживања мухаџира подвргнута провјери. Министарски савјет се због оваквог начина куповине побојао репресалија које су турске власти могле предузети против црногорских држављана који су у турској граници имали десет пута више земље. Мухаџири су само плаћањем пореза на земље у Црној Гори могли да одрже ове и даље у власништву. Чланом 205. Устава укинута је конфискација непокретности и држава је изједначена са приватником у свим имовинским потраживањима осим редовних дажбина, пореза. Пошто је Министарски савјет установио да подржници плаћају одређени дио дације умјесто власника, то је његов предсједник, Ј. Томановић, тражио да се продате земље врате власницима и тако отклоне репресалије турских власти против црногорских држављана који су имали имања на турској територији.²⁹¹ Ово су посљедњи помени у нашим документима о црногорско-турским споровима око мухаџирских имања у Зети.

^{288а} Министарство финансија и грађевина 1907, ф. I, к. бр. 6270 ех 1906, Наредба Министарства правде по којој ће се расправљати имовни одношаји између подржника (чивчија) турских земаља и њихових власника (ага) од 20. априла 1904, чл. 9—14; Неколико правила о продаји непокретних добара Турака-емиграната (мухаџира) по казивању Јована Лазовића, великосудије у пензији, Прописи МУД 1904, год., 470 (1007 ех 1903), нови бр. 10 (Прибиљежио Милосав Раичевић, секретар Министарства правде).

²⁸⁹ МУД 1908, 1689. Види: Ж. Булајић, нав. д., 113.

²⁹⁰ Мин. савјет 1909, 153.

²⁹¹ Исто, 265.

Регулисање односа на земљи у тзв. Новој линији

По свршетку рата 1876—1878. није одређеније повучена граница између Турске и Црне Горе у Зети и због тога су турске власти тражиле од Зећана, настањених у Голубовцима, десетину од рода са имања својих држављана која су имали на самој граници.²⁹² Наиме, последије ослобођења Зете црногорски држављани су слободно обрађивали извјесне површине земље даље од села најближих турској територији. У атару Зете постојала је демаркациона линија до које су турски држављани обрађивали земље, с једне, и црногорски, с друге стране.²⁹³ Одређивањем нове линије на граници 1883. године Црне земље (источни дио Зете) су припале Црној Гори, али су биле проглашене за неутралну зону између Турске и Црне Горе.²⁹⁴ Повлачењем границе прекинути су спорови са Црногорцима око имања која су имали на самој граничној линији. Од тада није више тражена десетина на коју су турске власти раније полагале право, мада им она уопште није ни исплаћивана. Разграничењем добијене земље припадале су црногорским и турским држављанима, највише мухаџирима из Зете, насељеним у Матагужу, Врању и Владнама, који су и последије разграничења полагали право на њих. Установљењем комисије за рјешавање спорова до којих је ипак око границе долазило, мухаџирима је у почетку забрањено да раде земље у новој неутралној граничној зони, у Црним земљама, као што им је уопште било забрањено да обрађују земље које су им остале у Црној Гори, док им је омогућено да раде имања на оном дијелу територије која је била припојена Црној Гори разграничењем 1883, али им комисија то није допуштала за неко вријеме због неплаћене дације и ради спречавања преноса болести.²⁹⁵ Мухаџири су своја имања у новом пограничном појасу могли давати Црногорцима или турским држављанима под доходак све до 1894, кад им је забрањено да их дају посљедњима. Уколико их сами нијесу могли радити, били су дужни да их дају црногорским држављанима. У овом дијелу нови подржници није могао добити ни винограде, само ако је стари редовно плаћао доходке.²⁹⁶ Посебно је књаз потврдио Матагужима стечена чивчијска права. Уз то им је дозвољено да могу купити од мухаџира оне земље које су им раније оспоравале црногорске власти. Овим је књаз из политичких разлога учинио изузетак према Матагужима.²⁹⁷

²⁹² МУД 1881, III, 16.

²⁹³ МИД 1894, 350. Види: Ж. Булајић, нав. д., 102.

²⁹⁴ Стенографске биљешке 1910, стр. 1004.

²⁹⁵ МИД 1885, I, 134. Види: Ж. Булајић, нав. д., 102.

²⁹⁶ МУД 1895, II, 282.

²⁹⁷ Исто, III, 639.

Изузетно се допуштало да земље могу добити они који су могли поднијети царске талије на њих отприје 1862. године.²⁹⁸ Тек двије године касније, сређивањем прилика на граници, поставило се питање: да ли се емигрантима може давати једне године земља у новодобитку, Говећем броду, а црногорским држављанима друге. Побољшање односа на граници несумњиво је утицало и на измјену правила која су раније важила за те земље, а свакако и на тежње људи с обје стране за овима.²⁹⁹ Најзад је одлучено да власници дуж Нове линије могу да располажу својим земљама само да им се рало не може платити више од десет талира и да при томе не може бити надметања.³⁰⁰ Мухаџирима и другим турским држављанима допуштано је, пет година касније, да могу сами радити своје оранице и ливаде у новодобитку (Црне земље, Говећи брод) за разлику од других земаља у Црној Гори на чију личну обраду никако нијесу имали право за читаво вријеме.³⁰¹ Даље, мухаџири или други турски држављани могли су своје земље у новодобитку давати „под максул“ или под паре коме хоће од наших подајника што у старој линији не може бити“.³⁰²

Пошто је сва ораница била углавном захваћена, сем нешто мало мухаџирске код Дукље и у Бијелом Пољу (Зета), министар војни је појединцима давао од земље у Црним земљама, у циљу насељења и заштите границе. Тако је давана земља и онима који нијесу хтјели да узимају мухаџирску с обавезом да плаћају са ње четвртину прихода.³⁰³ Због великог потраживања земље у Црним земљама, и с црногорске и с турске стране, споразумом влада 1894, кад су односи Црне Горе и Турске били нормалнији, закључено је да се и црногорским и турским држављанима забрани приступ на Црне земље све док се оне међу заинтересованим не подијеле.³⁰⁴ Окружни капетан у Подгорици стављао је приговор што је толико право признато зетским мухаџирима, тим прије што су те земље још за доба Турака припадале зетским селима чији су их становници сами радили. Откуда им се могло признати веће право на те земље него на оне које су исти

²⁹⁸ МИД 1885, I, 32. Види: Ж. Булајић, нав. д., 102.

²⁹⁹ МИД 1887, I, 286.

³⁰⁰ МУД 1890, II, 338.

³⁰¹ Напомињемо да се 1891. развио доста оштар спор између Зећана и Груђана о праву на испашу у Црним земљама преко линије Владна — Говећац. Зећани су тражили да њима и Грудама Црне земље буду потпуно заједничке, што су Груђани оспоравали. Зећани су се при том позивали на чињеницу да су они населили ове крајеве, граничне Црним земљама, прије 400 година, а Груђани су населили Шипчаник тек прије 80 година. У току спора требало је да турски суд пресели из Ц. земаља насељене Климентче. а подгорички насељене Куче. Спор се није овим окончао, штавише ни до балканског рата (Окружни суд Подгорица 1891, 688).

³⁰² МУД 1891, II, 603.

³⁰³ Мин. војно 1892, 991.

³⁰⁴ МИД 1894, 245.

емигранти имали око других села у Зети? Захтијевано је да се свим емигрантима одузме право на те земље, којих они нијесу много ни имали, и да се подвргну истим правилима која су важила и за остале емигрантске земље у Зети. У случају изједначења права на ове земље, било би, претпостављало се, још више земље за подјелу беземљашима. Предлагано је да се то што прије учини, нарочито због погоршавања односа међу граничарима. До спорова је највише долазило због тога што су биле измијешане земље турских и црногорских држављана. Са одузетих земаља требало је емигрантима, по захтјеву Окружног суда у Подгорици, давати дохотке као и са осталих земаља које су имали у Зети.³⁰⁵ Тек из једног каснијег документа сазнајемо да су у јуну идуће године, 1895, мухаџирске земље у тзв. Новој линији (Црне земље, Говеђи брод) даване на држање црногорским држављанима.³⁰⁶ До овога је свакако дошло и због заостравања односа на граници између Турске и Црне Горе, а и због потребе Црногораца за земљом. Касније је због све чешћих спорова на овом граничном појасу утврђено да се Црне земље прогласе неутралном зоном и да их нико ни на који начин не може искористићавати, али су Груђани ипак успијевали да обрађују земљу у црногорској граници и да за то не плаћају порез црногорским властима.³⁰⁷

Зећани су истицали да би праведно и цјелиходно било да се чување Црних земаља повјери старосједиоцима Зете, јер су их они добро плазили кад се за то није ништа плаћало, па ће је исто тако добро чувати и кад буду плаћени за ту службу, а свакако боље него што су их тада чували од Груда припадници других племена, највише Куча. На овај захтјев одговорено је да ће бити образована посебна комисија која ће имати задатак да утврди да ли други држављани, Груђани, ору земље које су на црногорској страни, а да ће се питање Црних земаља ријешити споразумом предсједника Томановића и министра војног са скадарским пашом.³⁰⁸

У циљу рјешења овог, за односе између Турске и Црне Горе доста значајног питања, Томановић је од црногорског представника у Скадру тражио потребне податке о односима између власника и чивчија на земљи у зетским крајевима који су припали Турској.³⁰⁹ На питање је одговорено да православно становништво у дијелу Зете који је остао у турској граници држи земље под различитим условима. Прво, ако је земља доброга ква-

³⁰⁵ Исто, 350.

³⁰⁶ МУД 1895, III, 614.

³⁰⁷ Мухаџири су се задржали у Матагужима (око 200 породица исељених из црногорске границе) све до 1909, кад су се због несигурности од Малисора, с једне, и Зећана, с друге стране, иселили у Скадар (А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, 429).

³⁰⁸ МИД 1908, IV, 3273.

³⁰⁹ Исто, VII, 5112.

литета, власник узима половину прихода, а чивчији остаје друга половина; овај начин држања земље под најам доста је риједак, јер је такве земље мало. Друго, највећим дијелом земље се дају „на трећу“, тј. власнику припада један дио прихода, а чивчији два. Треће, ако је земља сасвим слабог квалитета, изложена љети великој суши, а у јесен је плавлена, онда се даје „на четврту“, тј. власник узима један дио прихода, а чивчији остају три. Четврто, виногради и ливаде се дају „наполи“, а ако су сасвим слабога квалитета, онда се дају „на трећу“, тј. власнику припада трећина прихода. Приходи од воћа припадају чивчији. Власник тражи дио воћа само онда кад је оно добро родило (смокве, ораси, кестени и др.). Стоку (овце, говеда и коње) најчешће дају „наполи“, поред јагњаци, јаради, телаци и ждремади још и вуну. Ако је власник дао подржнику, чивчији, купљену стоку, овај је дужан да му поред половине подмлатка даје од сваке краве још и једну и по оку масла, с тим да глава остаје власнику; ако су пак стоку купила обојица, власник и чивчија, по пола, онда дијеле само подмладак. У овом дијелу Зете, под турском влашћу, власник је могао да дигне чивчију са земље кад хоће, најчешће крајем године, и да имање дадне другом чивчији под најам, не плаћајући никакву накнаду оштећеном. За регулисање оваквих односа у скадарском вилајету нијесу постојали никакви законски прописи. Свако је могао да своје имање даје под најам како је сам хтио, а чивчија је могао да га прими под изнесеним, уобичајеним, условима или не прими. Уз то, и чивчија је имао право да напусти имање крајем сваке године, ако то није каквом нагодбом између власника и чивчије друкчије закључено, у ком су се случају обје стране морале држати примљених обавеза.³¹⁰

Мјесне власти у Зети пријављивале су Министарству унутрашњих дјела сваки одлазак појединих домаћина било куда из Црне Горе, најчешће у Србију, постављајући питање шта да се ради са земљом на којој су исељени живјели. На примјерима исељавања појединих породица види се да су Црну Гору напуштале оне најсиромашније, најчешће са једним или два рала земље.³¹¹ Понекад је појединој породици, која је због сиромаштва намјеравала да се исели из Црне Горе, комисија додјеливала, по књажевој милости, више земље.³¹² Исељеници су напуштене земље, дате ради обраде, могли остављати другима за три године.³¹³ Најчешће су земље исељених одмах давали другима на обраду. У случају повратка, подржник обично није могао добити земљу коју је раније обрађивао, јер је, у недостатку других, била дата ономе који је уопште није имао. Командир Ново Спасо-

³¹⁰ МИД 1909, 1849. и 1850.

³¹¹ МУД 1884, I, 145.

³¹² Исто, II, 252.

³¹³ МУД 1890, I, 146.

јев дијелио је другима земље свих исељеника, па и привремених. На примјер, двадесеторици Куча и Братоножића дата је земља већег броја исељеника и зато је ови, по повратку, нијесу могли добити.³¹⁴ Послије неродне 1889. године у околину Подгорице и Зету вратио се велики број оних који су се прије годину или двије били исељили.³¹⁵

Комунице

У непосреднијој околини Подгорице и у Зети било је доста необрађених површина, пустопољина, које нијесу спадале у атар ни најближих села, већ су као брањевине служиле за испашу свих. Само у Црним земљама, добијеним 1883, повлачењем нове границе, било је 1000 рала комунице. Овакве земље за доба Турака сматране су, углавном, миријском, царском земљом. И по доласку црногорске власти у ове крајеве овакве земље су сматране државном својином. У вези с радом комисије за рјешавање спорова о мухацирским земљама, Министарство иностраних дјела јављало је предсједнику комисије Т. Вукотићу да настоји да докаже Дагесу, члану комисије — турском представнику, да те земље нијесу миријске него општинске и да Зећани на њих имају право као на комунице. Иначе, требало је да Вукотић каже Дагесу да је добио наредбу да се о оваквим земљама исправља као о вакуфским, што оне у ствари такође нијесу биле.³¹⁶ Понегдје су се овакве земље налазиле у посједу појединаца. Тако је, на примјер, црногорски држављанин Бећир Бешлић продавао 150 рала овакве земље Момишићима и Горњогоричанима за испашу. Ови су такву земљу хтјели купити, с тим да им се то не рачуна као куповина земље „већ као брањевина“.³¹⁷ Мјесне власти су допустиле продају, јер се о куповинама оваквих земаља није ништа налазило у постојећим правилима о земљама око Подгорице.³¹⁸ Црногорска влада је одобравала такве куповине, под условом да се овакав метех не коси, не оре нити ограђује. Отуда није ни порез плаћан на ово. Од оваквих земаља могли су куповати и појединци, како у околини Подгорице тако и у Зети, али су били обавезни да плаћају дацију. Право прече купње оваквих земаља имала је општина. Морало се пазити да се општинска имовина не прода као приватна.³¹⁹ Још за доба турске власти Груђани су имали у Зети пашњаке, на које им је било признато право и послѣје ослобођења ових крајева, с тим да их

³¹⁴ Исто, III, 721.

³¹⁵ Исто, II, 302.

³¹⁶ МИД 1885, I, 553. Види: Ж. Булајић, нав. д., 104.

³¹⁷ Сеочани, Крњичани и Шестани, купујући земље у непосредној близини комуна уз Скадарско језеро, имали су дјелове и у овима (А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, стр. 404).

³¹⁸ МИД 1886, I, 50.

³¹⁹ Исто, 57.

користе Зећани и да Грудама плаћају дохотке са њих.³²⁰ За вријеме турске владавине у Зети је било доста комуна које су искоришћавала поједина села, па и читаво племе. Комуни су служили за испашу и за прелаз из једног метеха у други.

Овдје треба нешто рећи и о једном интересантном облику својине, врло старом и озакоњеном у црногорском праву.³²¹ Ријеч је о приватним имањима која су уједно била, у одређено доба године, и сеоски комуни. У тзв. Зетским луговима, између јужних села Зете и Скадарског језера, Жабљака и Хотскога хума, земља је била подијељена на сентине или сенте, које су од давнина припадале појединим селима или групама села. Приватна својина у њима била је сељака чијем је селу сент припадао, мада је било случајева да су и појединци из сусједних села имали понешто својине у њима. Таква имања била су власништво појединаца само за одређено доба године: обрадиве земље до жетве, а ливаде до косидбе, а за остало вријеме та имања су била комун свих у селу или групи села којима је дотични сент припадао. За ово вријеме сваки је имао право испаше на ливади другог или, кад Луг поплави, ловљења рибе у води другог, без обзира на то да ли је појединац имао тамо и колико имовине за вријеме забране комуна. Право испаше или рибарења такође није имао сељак из другог села којему тај сент није припадао, без обзира на то колико је он личне својине у њему имао. Ако је село или група села чији је сент допуштао другоме да лови, онда је свака кућа овога другог равноправно дијелила добијени доходак од улова.

Поједини сент је био строго подијељен на метехе или потесе. Утврђен је био дан кад је који метех престајао да буде комуна, али је и тада било слободно са стоком прећи на јоне који још нијесу били забрањени. Ливаде су се косиле по утврђеном реду, идући од сјевера ка Језеру.

Овакав вид приватних имања као сеоског комуна, који није настао путем погодбе појединих власника, строго су чувале власти у Црној Гори све до првог свјетског рата, а и послјиге се настојало да се ова традиција у чему не поремети, јер би то, наводило се, доносило тим селима „апсолутно неиздржљиве тешкоће“.³²² Аге су имале дјелове у више комуна.³²³ Раније су појединци успијевали да путем силе или мита добију од турских власти тапије на присвојене дјелове сеоских или племенских комуна. Од њих је касније један дио препродаван, а други су и даље остали у посједу потомака оних који су их на разне начине присвајали. Тако су поједини муслимани, црногорски држављани, имали знатне количине оваквих површина док их поједи-

³²⁰ МИД 1896, 669.

³²¹ Општи имовински законик, чл. 94, 790, 831. и 834.

³²² С. Вулетић, *Приватна имања као сеоски комуни*, Правни зборник (Подгорица), 1933, бр. 1.

³²³ А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, 403.

но село није имало. Због овога је тражено да се сви негдашњи комуни у Зети врате народу, селу, на чијем се подручју налазе, којему су раније и припадали. Требало је да општине експропришу све на изнесени начин присвојене комуне који су касније продавани и препродавани. То је важило и за оне који су били и даље остали у својини насљедника оних који су их присвојили. Овакав захтјев је образлаган не само потребом задовољења правде него и потребом подизања сточарства, које је пропадањем комуна у Зети било дошло на ивицу пропасти.³²⁴ Зећани су крајем 1907. захтијевали да им се призна право искоришћавања комуница у Црним земљама које су 1883. припале Црној Гори, али им захтјеву није удовољено зато што су ове биле обухваћене неутралном зоном. Зећани су тада истицали да су они прије 25 година чували границу без икакве накнаде и да због тога нема разлога да им се 1910. бране испаше, док су Груђани и даље прелазили границу и орали земље у Црној Гори. Још су захтијевали да се смијени командир страже који је припадао другом племену, па да онда и они могу да чувају границу и добију извјесну награду за то, служећи се комуницама у Црним земљама, и да не буду више кажњавани зато што им је макар једна овца прешла на њих.³²⁵

Питање насељавања Зете и непосредније околине Подгорице представљало је крупније питање црногорске политике из неколико разлога. Његовом рјешавању морало се прилазити са више обзира него у другим, такође тада ослобођеним подручјима (Никшића, Колашина, Бара и Улциња). Поред велике потребе за земљом на коју су рачунали беземљашки и ратници, требало је рјешавати и доста сложено питање односа према муслиманима — мухаџирима и онима који су остали у Црној Гори. И једних и других било је овдје знатно више него у другим крајевима. Међународне обавезе према њима требало је остваривати у исто вријеме и на истом простору кад и права чивчија и масе становништва из старог дијела државе чији је опстанак зависно од могућности насељења земље коју је могло добити у највише случајева само са правом подржнштва. Задовољити потребе и признати права свих њових, а свакако и не тако малог броја главара који су жељели веће површине боље земље, није био нимало лак посао. Регулисање односа на земљи под таквим окол-

³²⁴ Стенографске биљешке 1906, 390—391. — Према Општем имовинском закоником, другосељанин или другоплеменик који стече неко непокретно добро могао је да постане удиоником у комуни (у општој сеоској или племенској заједници) онда кад купи „цијело добро на коме је уступилац живио“, сам се на његово мјесто насели и узме на себе све јавне терете које је ранији власник имао (чл. 61).

³²⁵ Стенографске биљешке 1910, 1004—5.

ностима доводило је све органе државе у доста тешко искушење. Наметала се потреба да се читавим системом прописа регулише много што између мухаџира и муслимана — црногорских држављана, с једне, и чивчија и нових насељеника, с друге стране, као и свих њих према држави.

Начин доношења разних правила и наредби, у ствари од 1879. до 1914. године, у понечему противурјечних и понекад недоследно спровођених, упућује како на значај земље као основне вриједности тако и на степен организације власти (врховних и локалних органа и њихових комисија) и схватања њених обавеза према онима који су као одбрана и опорезована радна снага чинили основу постојања државе. У све компликованијим условима задржавани процес имовинског диференцирања тешко се могао ограничавати. Слабим средствима државне политике у земљи чије је друштво стварало услове за конституисање на ширем плану и у коме су се сукобљавали интереси феудалних остатака, тек тада јаче изражаване сеоске буржоазије и све већег броја беземљаша — требало је рјешавати питања свих њих. Малим откупом земље од стране државе (Министарство војно је у интересу одбране купило извјесне површине дуж границе) и много већим од стране њених подржника, посебно путем права прече купње и процјене комисија, чивчијски односи осјетно су раскидани, али не и ликвидирани.

Ђ. Д. Пејовић